

БОГДАН ВИНАР

**ЕКОНОМІЧНИЙ КОЛОНІЯЛІЗМ
В УКРАЇНІ**

**НАЦІОНАЛІСТИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
В ЕВРОПІ
Париж 1958**

БОГДАН ВИНАР

**ЕКОНОМІЧНИЙ КОЛОНІЯЛІЗМ
В УКРАЇНІ**

*Проект зі збереження
інтелектуальної спадщини
української еміграції*

bohuslavskyj@i.ua

**J. KEYWAN
11142 - 97 Street
Edmonton, Alberta, Canada
T5G 1W8**

**НАЦІОНАЛІСТИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
В ЄВРОПІ
Париж 1958**

МОЄМУ БАТЬКОВІ
сотникові Богданівського полку
присвячую цю скромну працю
автор

Видання Першої Української Друкарні
у Франції

Всі права застережені

ВСТУП

Теперішній стан дослідів народнього господарства України не є задовільний. Це торкається зокрема його внутрішньої структури, ідеологічних основ української економіки. Про роботи сучасних українських підсоветських економістів говорити не приходиться. 1) Зовсім природно, що хоча більші існуючі прогалини — повинна б заповнити українська еміграційна економічна література.

За останніх десять років на еміграції видано не більше як декілька скромних праць з обсягу української економіки, додатково слід віднотувати два-три десятки статей з принагідним характером, що розкинені по різних журналах. Все це разом у жодному випадку не задовольняє сучасних наших потреб та вимог. Наші завваги не подаємо з метою перевести безплідну загальникову критику роботи економічних секцій наших наукових товариств, чи діяльності економічних факультетів, що існують зараз при українських високих школах.

Хочемо завважити, що досліди, зв'язані з вивченням української економіки в історичному і також сучасному аспектах, сьогодні доволі складні. Багато матеріалів, що видані на рід-

них землях, для нас сьогодні недоступні. Недоступні передовсім джерела. Советська література подає з кожним роком все менше відомостей про народне господарство України, заступаючи статистичні довідники різними процентовими показниками, або і просто замовчує їх. Все це однаке не звільняє нас від обов'язку пильно слідкувати за розвитком економічних процесів на рідних землях, вивчати їх навіть на підставі недостаточного й у більшості випадків принагідного матеріалу.

Та робити свою роботу повинні ми в міру наших можливостей тим більше, що українська економічна еміграційна наука має вже свої традиції, беручи до уваги хоча б діяльність українських економістів у рамках колишнього Українського Наукового Інституту у Варшаві. Це завдання — (якого на сьогодні українські економісти ще не зуміли розв'язати) — навіть у площині актуальної інформації та властивого коментаря. Не входячи в ближчі причини того явища, що є також і організаційної натури, хочемо тільки відмітити факт, що українська економічна наука сьогодні не перебуває у вирівняному фронті з іншими українознавчими предметами і, не зважаючи на своє виключне політичне значення, знаходиться у загрозливому регресі.

У цій нашій статті ми не можемо аналізувати всіх тих складних економічних процесів, що зараз проходять на рідних землях. Ми навіть не відважувемось накреслити схематичний зарис-контур давно утвердженого в українській економічній думці переконання про колоніальний характер народного господарства України. Все це слід зробити на іншому місці і в інших розмірах, що дозволяли б на всебічне

обґрунтування політичного спрямування такої праці. Завдання нашої статті дати декілька завваг до проблематики розвитку української економічної думки. Іншими словами — робимо спробу визначити деякі моменти з питання генези колоніального статусу народного господарства України, зупиняючись на працях деяких українських економістів, що посередньо впливають на розвиток української економічної думки. При тому слід ознайомитись з деякими характерними положеннями російської економічної ідеології, що тимчасово визнала народне господарство України інтегральною частиною російського економічного комплексу. Згідно з хронологічним порядком нашу працю ділимо на три частини.

I.

НАРОДНЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ ЦАРСЬКОЇ РОСІЇ

Національна свідомість черпається з контрастів, з конфронтації з чужим довкіллям. Це визначення умовно визначало б зовнішні прикмети національних ідеалів. Не входячи в соціологічне визначення того явища, що базується передовсім на певній психічній взаємодії спільноти та у висліді творить природну сукупність національної гармонії, що з часом переходить у підметну дію, — хочемо підкреслити, що саме українська економічна свідомість виростала на контрасті. 2) Виростала вона на ґрунті української господарської дійсності.

У висліді історичних обставин політична роз'єднаність української національної території, яка входила у різні політичні системи, не могла корисно сприяти розвиткові органічного процесу у формуванні цілісного економічного комплексу. Не можна говорити про будь-яку економічну свідомість тоді, коли «українство», оформлене культурницькою візією типового театрального реставраторства, ще не спромож-

не вийти з рамок аполітичного фільтства. Тим самим ми не хочемо згущувати фарби у з'ясуванні хоча б XVIII століття та його значення для відродження українських державотворчих традицій. Ми можемо тільки ствердити, що культурницький український ренесанс вливається у своєрідні форми, де не було місця на будь-які інші явища. Українська економічна самобутня думка не існувала. Існував територіально-економічний партикуляризм, що залишив і на сьогодні свої негативні наслідки у розвитку української економічної думки.

Проф. О. Оглоблин у своїй праці «Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX-XX в.», 3) розглядаючи процес витворення поняття української економіки, вказує на цілу складність того питання. Відсилаючи читача до тієї праці, мусимо погодитись з автором, що «проблема української економіки з'являється на суто практичному ґрунті господарських інтересів України, в умовах тієї економічної боротьби, яка точилась за український ринок між Росією, Польщею та Західною Європою за першої чверти XIX в.». 4)

Яка була ситуація в Україні для українських господарських кіл? Політичні конвенції Переяславського договору для України ясно визначені. 5) В повній силі виявились вони і в господарській площині. Крім сільського господарства, що було основою господарського життя України в часах Хмельницького, була високо розвинена торгівля, що творила тоді важливу частину українського народнього господарства. До певного ступня були розвинені в Україні й деякі промислові галузі. Українська торгівля мала інші шляхи, зв'язки 6) і зацікавлення як тодішня московська, що стояла на багато ниж-

чому рівні. Тому одною з перших конвенцій Переяславського договору була ціла низка заходів московського уряду саме проти дальшого розвитку української торгівлі, які свою найвищу точку досягнули за Петра I. Така сама доля зустрінула і українську промисловість. 7)

Ми не маємо фізичної змоги у рамках цієї статті розглянути всі ці заходи російської економічної політики. Для нашої теми було б цікаво опрацювати хоча б заходи російської митної політики з 1754 по 1822 рр., що практично знищили основні форми мануфактурного виробництва в Україні. 8) Для ілюстрації відносин покличемося на В. Садовського, який, розглядаючи наслідки насильного насадження мануфактурного виробництва в Росії, започаткованого Петром I, стверджує:

«... Коли ця програма у зв'язку з прискоренням інкорпорації України та виникненням тут великого російського землеволодіння пізніше не була додержана, то все таки розвиток мануфактури на Україні, зв'язаної з новими російськими землевласниками, виявляє, що вона не могла органічно зв'язатись з українським народнім господарством. Підпорядкування мануфактури потребам державного господарства імперії, конкуренція російської промисловости були причинами загину мануфактур на Україні...» 9)

Акад. М. Слабченко, розглядаючи положення українських господарських кругів, у підсумках зазначає, що «Московська буржуазія XVII і XVIII ст. не вважала за вигідне розвивати українські фабричні підприємства і випускати їхні вироби до західних країн та до Росії, де українські продукти легко з руськими конкурували». 10) Отже — навіть ті наші за-

гальні спостереження виявляють невідрадий стан у народньому господарстві України.

З кінцем XVIII. ст. для України назрівають нові обставини. Постає нова політична ситуація, зумовлена на перший погляд, можна б сказати — механічним пересуненням границь. Частина українських земель (Правобережжя) переходить з-під польської окупації під російську. Таким чином наступає об'єднання українських земель Правобережжя, Лівобережжя і Степу в рамках однієї політичної системи, з одною політичною адміністрацією. Постає питання — чи маємо до діла з механічним процесом сполучення різних територіяльних одиниць, чи може це багато глибше явище? Розглядаючи ту справу з українського становища, з площини закріплення української національної ідеї, ми могли б назвати цей процес частинно соборницьким. Не забуваємо при тому також тієї обставини, що розвиток української національної свідомости був вже тоді замаркований в українському громадському житті.

З другого боку тодішне культурне життя українства не вмещало тоді всіх тих форм, які йому питомі зараз. Осторонь стояло передовсім господарське життя з величезною перевагою чужинного елемента. Все це мало певні наслідки на значно пізніше формування і поняття української національної економіки і для розвитку української економічної думки. Народження української економічної свідомости постає значно пізніше і в початках визначається дуже складними формами вияву.

За нову територію, український правобережний ринок, розпочинається господарська боротьба між капіталом російським, польським і німецьким (пруським). Російський уряд при

допомозі цілої низки заходів, в першу чергу митної політики, підтримує експансію російського капіталу. Російський капітал зустрічається на Правобережжі з сильно розбудованими позиціями пруського капіталу, що закріпився тут ще за часів польської окупації. У висліді тієї боротьби кріпшає польський капітал і розбудовані польські господарські позиції сильно підривають російську господарську експансію.

Щоб зрозуміти всі ті процеси, що проходили в народньому господарстві України, musimо повернутись до розгляду існуючих умов розвитку в господарському житті України. У відношенні до других українських територій — українські господарські позиції на Правобережжі мабуть найслабші. Ще за часів польської окупації — одною з основних причин селянських повстань були господарські труднощі українського селянства. Явище «гайдамаччини» чи «коліївщини» мало розсліджені саме з господарського боку, якщо не враховувати советської економічної літератури, що розглянула їх за прийнятими штампами своєї ідеології.

Режим кріпаччини особливо гостро відчувався на Правобережжі, де в наслідок тодішньої політичної ситуації швидко збільшувались посілості польських землевласників. У зв'язку з зростанням густоти хліборобського населення також і перехід до більш інтенсивних форм сільського господарства (на увазі маємо технічні культури, що стали пізніше базою для розвитку найбільше у тому районі поширеної цукроварської промисловости) збільшував господарські труднощі. Аграрне перенаселення творило некорисні умови для полаті на ринку праці Правобережжя. У промисловості

відмічався зростаючий процес концентрації виробництва, зокрема в руках польської господарської верстви, більших земельних власників. Значні впливи у більших формах промислового виробництва мав пруський капітал. Також тимчасове зростання металургійної промисловості в другій половині XVIII ст. було додатковим засобом для закріпачення селянства. 11) Тим самим польські господарські впливи на Правобережжі були дуже міцні і, не зважаючи на перехід тих земель під російську політичну адміністрацію, ще більш скріплювались в тих нових обставинах. Про якісь українські самостійні позиції в господарстві в тих часах говорити не доводиться.

Трохи інше, але не краще, було господарське положення на інших українських землях, що раніше ввійшли в склад російської імперії. Указом з 20. 12. 1753 р. знесено митні границі між Росією і Україною. 12) Найважче в тому часі російський режим дається відчувати на Лівобережжі. Як ми вже зазначали в попередній частині статті, перші удари російської господарської політики спрямовані були проти української торгівлі. Старі українські торговельні осередки: Чернігів, Стародуб, Переяслав — поступенно втрачають своє попереднє значення, нові: Ніжин, Черкаси, Батурич, Глухів — розвиваються поволі і без широких закордонних зв'язків, що їх мали попередні.

Звуження рамок української торгівлі часом збігається з остаточним скасуванням Гетьманщини, де поступенно завмирають і ті невеликі форми політичної автономії, що були до того часу. Як пише обережно підсоветський історик: «Уничтожаются таможи с Россией, вводятся общие законы, обложение подушной

податью и пр.» 13) Структура сільського господарства України міняється. Багаті наділи землі одержує російське дворянство. З 1739 р. заборонено вільний перехід селян від одного землевласника до другого, а вже в 1783 р. введено російське кріпостне право. 14) Російські землевласники масово переселяються на Лівобережжя і фактично протягом одного століття, зіпхнувши на підрядні позиції нащадків бувшої козацької старшини, займають панівне положення в сільському господарстві. Російські господарські впливи на Лівобережжі відзначаються найміцніше у порівнянні до інших частин української території.

В степовій частині України сільсько-господарська колонізація почалась значно пізніше. Російські джерела датують її початки від зруйнування Запорізької Січі (1775) і завоювання Криму (1783). При тому слід відзначити, що перебільшуючи значення заходів російської адміністрації, звичайно не доцінюють стихійного руху українського селянства. Хліборобське населення покидало нестерпний кріпацький режим в тих частинах території, де вже закріпилась російська влада, і радо йшло на нові поселення, що обіцяли йому трохи ліберальніший режим. 15)

Разом з переселенням українського селянства зростають на півдні України великі земельні посілости. За перших років колонізації Степової України, Катерина II роздала своїм дворянам біля 4,5 міль. десятин землі. 16) Цей процес у зв'язку з пізнішою інтенсифікацією сільського господарства ще більше набирає на силу. Таким чином також і тут проходить значна російська експансія в місцеве господарство.

Рядом з закріпленням кріпацтва та збіль-

шенням великих земельних посіlostей, поважні зрушення на некористь українських господарських інтересів відбуваються також в інших галузях народнього господарства України. У першій чвертині XIX ст., промисловість в Україні спиралась головним чином на примусовій крпацькій праці. З 13.960 робітників в Україні, у 1828 р. — 10.385 (74,4%) були крпаками і тільки 3.575 (25,6%) вільнонайманими. 17) В тому числі біля вісім тисяч робітників, переважно крпаків, були затрудені в суконній промисловості.

В Росії відносини були інші. Відсоток вільнонайманих робітників ще в 1804 р. виносив 47,9% (на загальну кількість робітників 95.200), а в 1825 р. цей відсоток зростає до 54,3% (на загальну кількість робітників 210.568). Цей процес у якісній і кількісній площині розвивався в Україні повільніше. І так в другій чверті XIX ст., в Україні один вільнонайманий робітник припадав на 2.500 одиниць чоловічого населення (населення України в тому часі прбл. 9 мільйонів душ), тоді як в цілій російській імперії на 50 мільйонів населення один вільнонайманий робітник припадав на 500 одиниць чоловічого населення. Таким чином російський режим в Україні не допускав до швидкого промислового розвитку і українська промисловість від загальних темпів промислового зростання імперії значно відставала. Це можемо далі прослідити на підставі такого статистичного порівняння.

Кількість промислових підприємств
в Україні на рік 1825 18)

Рос. імперія	Україна	Підприємств:
324	103	суконних
170	136	залізних і чавунних

469	95	салотопних
295	54	свічних
1784	85	шкіряних
164	37	скл. і кришталевих
100	30	мідяних
226	25	миловарних

Додатково слід зазначити, що в тому часі в Росії було 484 бавовноткальних підприємств, що виробляли річно 43 міль. аршинів ситцю, миткалю, хусток тощо. 199 полотноткальних підприємств з 16 міль. арш. продукції, 186 шовкових мануфактур з 2 міль. арш. продукції. В Україні в 1825 р. працювало всього 9 полотноткальних мануфактур.

Крім підприємств, що належали великим земельним власникам, в Україні постають також підприємства, засновані великими купцями-гуртівниками. В початках купецькі підприємства засновуються в таких галузях як суконне, залізне і т. п. виробництва. З часом поширюються на галузі промисловости: скляної, паперової, підприємства салотопні, миловарні, свічні і т. д. Ці купецькі підприємства, що працювали у більшості на вільнонайманій праці, у пізнішому часі поступово витискають з промислу великих землевласників і в переходовому часі, до скріплення фінансового капіталу, займають панівне становище в українській промисловості. 19)

У підсумках можна ствердити, що у першій і на початок другої чверті XIX ст. в Україні переважали підприємства з крпацькою працею (53,8% з загального числа). При тому, розглядаючи структуру української промисловости, слід ствердити, що саме крпацькі підприємства відзначались у початках більшими ви-

робничими формами, бо zatrudняли біля 75% всіх робітників в Україні.

В Росії структура була інша. В 30-тих рр. кріпацькі підприємства tworили не більше 15% загальної кількості підприємств. Також купецькі мануфактури виявляли більші виробничі форми і навіть часто були кредиторами підприємств великих земельних власників.

Цитуючи в попередній частині статтю В. Садовського, відзначено, що розвиток мануфактури в Україні, яка була зв'язана переважно з новоприбулими російськими землевласниками, не міг знайти природного ґрунту для дальшого розвитку. В світлі поданих даних стає ясно, чому українське промислове виробництво не могло конкурувати з російським. При тій нагоді треба відзначити ще одну обставину. У зв'язку з інкорпорацією Польщі — польська промисловість, головню текстильне виробництво, 20) почала успішно конкурувати на українському ринку з російськими промисловими осередками. Все це разом у жодному випадку не могло спричинитись до розвитку відповідних українських промислових галузів.

Найбільші перешкоди для нормального розвитку народнього господарства України ставила протекціоністична російська економічна система, що, дбаючи про власні господарські інтереси, охороняла їх цілою низкою відповідних заходів. Більшість з них не була в інтересі українського народнього господарства. Всіх тих заходів, що надавали господарству України колоніального характеру, ми не маємо змоги тут розглядати. Для характеристики існуючих відносин зупинимось над тарифом з 1822 р., що мав для України вийняткове значення.

«Ніякий урядовий захід у Росії не зробив

такого перевороту в становищі промисловости, як знаменитий тариф 1822 р. Московська, Володимирська, Костромська губернії утворили цілу мануфактурну округу... сотні фабрик вивозили щоденно масу продукції, яка потребувала збуту. Україна була готовим великим ринком»... 21) Україна практично не мала змоги спроваджувати потрібних їй товарів з-за кордону. І так високе мито узалежнює український ринок від російського довозу товарів (пізніше також польських), що тут набувають монопольного становища. В обмін за російські продукти Україна вивозить в Росію худобу, сало, шкіру, вовну й іншу сировину і це ставить її в становище сировинної бази для народнього господарства Росії. 22)

«Ряд російських купців, власників суконних і шкіряних мануфактур постійно скуповували в Україні сировину — шерсть (вовну — В. В.), шкіру, виробляли з них в Росії готові вироби — сукно, чоботи та ін. і вивозили їх на продаж — знову в Україну. При цьому, звичайно, в Україну привозили товар гіршої якості і продавали його тут на 15-20% дорожче як в Росії...» 23)

Важке становище України відзначає В. Каразін:

«Мы принуждены сбывать произведения наши только в том виде, как природа нам их дает, и, изобилуя всеми веществами для фабрик, мы почти все свои потребности удовлетворяем издали, платя за извозы внутри России и обратно, уплачивая бедными деньгами барыши десяти перекупщиков, через руки которых проходят прежде сырые наши произведения, потом возвращаются к нам выделанные» (24)

Українське місцеве купецтво було підпо-

рядковане російському. Російські купці масово прибували в Україну. Тут займали вони монопольне становище, будучи єдиними посередниками в доставі товарів (у висліді переведеного тарифу) і тому мали змогу кредитувати ним місцеве купецтво, що таким чином робилось залежним від російських гуртівників.

Природним спрямуванням української зовнішньої торгівлі були чорноморські шляхи. Російська економічна політика, базуючись на своїх традиційних зв'язках, більшу частину товарообороту спрямовувала на північ. І так до 1850 року в чорноморські порти заходило не більше як 20% всього тоннажу. 25) І це тільки тому, що в наслідок неприхильних відгуків закордону на запроваджений тариф, російський уряд пішов на поступки, залишивши одеський транзит на портофранко. 26) У висліді тих заходів українська зовнішня торгівля дуже підупадає. Не маючи змоги одержувати в довільній кількості заграничний товар, мусить тим самим обмежуватись у збуті місцевих виробів закордоном.

При тому слід відмітити, що для торгівлі хлібом засновувались спеціальні хлібні контори, що за своїм національним складом не були українськими. Російські, польські, вірменські, грецькі, італійські й інші чужоземні купці, або як їх називали негодіанти, скуповували від землевласників хліб, магазинували його і перетримавши його деякий час у шпихлірах, продавали за догідними цінами. Місцеве населення, з уваги на брак відповідного капіталу, майже не брало участі у тих торговельних операціях.

Нав'язуючи до тієї справи, хочемо поставити загальне питання: який був в той час на-

ціональний склад провідної господарської верстви в Україні. Задовільно відповісти на це питання не можна. Це тому, що тільки перепис населення з 1897 р. подає деякі відомості про професійний і національний склад населення тодішньої Російської імперії. Тому подаємо тільки приблизні дані за Волобуєвим на 1832 рік. 27)

Серед власників фабрик було: росіян 44,6%, українців 28,7, жидів 17,4%, чужинців 3,6%, інших 5,7%.

Серед купців було: росіян 52,6%, українців 22,2%, жидів 20,9%, чужинців 1,9%, інших 2,4%.

Наведена статистика тільки підтверджує нашу, в попередній частині статті висловлену, думку, що українське населення в дуже значній частині кермувало господарським життям на власній території. Ми не маємо жодних ближчих інформацій про маєтковий стан поодиноких національних груп населення. Треба припускати, що український відсоток це переважно дуже дрібні форми у промисловості, або і ремісництво (в той час ці дві форми гостро відграничити неможливо) та дрібне купецтво, що було майже повністю залежне від великих гуртівників.

І тому, говорячи про виникнення поняття української територіальної економіки, треба мати на увазі передусім практичне господарське життя і ті реальні господарські інтереси української території, які не покривались з інтересами російського господарства та тими шляхами, на які їх спрямовувала російська економічна політика. Проф. О. Оглоблин пише, що «після тарифу 1822 р. вперше виникає думка про те, що інтереси українського господарського терену можуть розминутися з інтереса-

ми російського, можуть суперечити їм, навіть бути цілком протилежні»... 28)

У зв'язку з запровадженням тарифу гостро протестують купці і ці протести зустрічаємо на сторінках тодішньої російської економічної преси. 29) При тому не можна забувати, що з тими купецькими кругами була зв'язана цілість сільського господарства, а не тільки південь України. В кінці XVIII і на початку XIX ст. чорноморськими портами користувались передусім великі землевласники Правобережжя. Приєднання Правобережної України до інших українських земель тільки збільшує спільність господарських інтересів на цілій території України. Деяка частина хлібних експортів ішла з Лівобережжя і Харківщини. Тим самим вузли спільних господарських інтересів затісняються на цілій території України і спільно протиставляються централістичним намаганням підпорядкувати ті інтереси півночі, значить Росії. Все це разом впливає на кристалізацію поняття української територіальної економіки. Зроджується воно, як це ми зазначили на самому початку, шляхом контрасту, в наслідок тих численних конфліктів, що назрівають в нутрі господарства України.

В своїх початках цей процес назріває безпосереднього зв'язку з розвитком українського національного громадського життя. Одначе дуже швидко появляються перші спроби поєднати поняття української територіальної економіки з українською громадською думкою, що в дальшому висліді зроджує поняття української національної економіки.

Посереднім поштовхом для першої спроби вивчення української економіки була активність польських політичних кіл на Правобе-

режній Україні. Польський національний рух у 1840-х рр. дуже зростає, що силою факту зустрічається з відповідною російською протиакцією. У зв'язку з тим урядові кола сприяють справі вивчення української території, зокрема Правобережжя, з метою доказати безпідставність польських претенсій на ці землі. На тому ґрунті виникає діяльність першої української крайознавчої інституції, що носить назву «Комісія для описання губерний Киевского учебного округа». 30)

Осідком комісії був Київ. У її склад увійшли передовсім професори Київського Університету (фактично мали найбільший вплив на керівництво і спрямування праці комісії), а також деяка частина українських землевласників з провінції та різні випадкові люди, що бажали зайнятись крайознавчими студіями. Не зважаючи на урядові тенденції — звазити працю комісії до переважно етнографізму у вузькому змислі, члени комісії нав'язують живий зв'язок з громадянством та значно поширюють номінально намічений плян праці. Це відноситься і до вивчення різних питань господарства України. До цього спричинився у великій мірі секретар комісії Д. П. Журавський, що був автором рамкового пляну праці комісії. 31)

Комісія припинила свою діяльність 1864 р. Сталось це після невдалої спроби перейти у відділ Російського Географічного Т-ва, та пізніше — пропозиції змінити свій статут, dostosовуючи його краще до фактичних потреб і зацікавлень членства. Проф. Оглоблин, оцінюючи працю Комісії, пише: «Комісія 50-их років не тільки накреслила шляхи вивчення української економіки, вона пішла шляхом оформлення поняття територіальної української еконо-

міки, утворила певну традицію, що потім знайшла собі такий плідний ґрунт у діяльності Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства в 70-х роках 19 в.» 32)

Таким чином ідейним продовжувачем праці Комісії була діяльність Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства. 33) Товариство відзначалось у своїй праці дещо іншим характером, його робота це був дальший крок у актуалізації питання української економіки з виразним підкресленням національних ознак народного господарства України. Тому, характеризуючи коротку діяльність Товариства, можна назвати її першою спробою українського громадянства висловити свою опінію про існуючий стан в господарському житті, яке своїм розвитком, повним внутрішніх конфліктів, не сприяло українським економічним інтересам. При цьому — та перша спроба замаркування української економічної думки була свідомим кроком українського громадянства пов'язати економічні інтереси України з українськими громадськими позиціями.

Ініціатором Товариства була Київська Громада, *) що складалася з провідників тодішньої української інтелігенції. До її складу входили такі відомі українські діячі як: В. Антонович, Драгоманов, Житецький, Русов, **) Зібер, Л.

*) «Своїм головним завданням вона уважала, крім загальної репрезентації українського громадянства, культурно-освітню працю в українському національному дусі і ширення українських національних ідей серед народніх мас» — пишеться про завдання Громади в Енциклопедії Українознавства, т. I, част. II, стор. 473.

**) Русов Олександр (1847-1915), визначний громадський діяч, основоположник української статистичної науки, автор низки праць історично-статистичного характеру (про українські тракти XVII-XVIII ст., Ніжинський та Херсонський повіти, статистичний опис Чернігівщини тощо).

Чубинський, Т. Рильський, Вовк та інші. 34) У зв'язку з забороною праці Товариства, що наступила через кілька років, не розгорнено більшої діяльності у рамках Товариства. Але цілий ряд українських діячів далі продовжує свою працю у різних формах. При тому, як зазначає проф. Оглоблин — «Два основні моменти позначилися у відповідних студіях членів Відділу. Це — інтерес до історії українського господарства в його окремих галузях (досить згадати хоча б цікаву працю В. Антоновича «О промышленности Юго-Зап. Края в 18 ст.») — з одного боку, й пильна увага до питань тогочасної української економіки з другого (праці Волконського, Чубинського, *) а найголовніше — Яснопольського). На великий жаль, Півд. Зах. Відділ не встиг розгорнути своєї діяльності. Російський уряд, занепокоєний його національно-політичними тенденціями, того ж сумної пам'яті 1876 року заклав цю інституцію. Члени Відділу проте не припиняли своєї роботи. Та вже почалося розходження між двома таборами української інтелігенції — «старою» і «новою» громадами. Нова Громада на чолі з Драгомановим та Подолинським переносить свою діяльність закордон. Старі «громадяни» й надалі працюють на території України. 1876 рік

стичного характеру (про українські тракти XVII-XVIII ст., Ніжинський та Херсонський повіти, статистичний опис Чернігівщини тощо).

*) Чубинський Павло (1839-1884), відомий український діяч. В 1862-1869 рр. перебував в Архангельську, на засланні. Кермував працями етнографічної експедиції в Україні (1869-1870) і був редактором «Праць» цієї експедиції (7 томів, 1872-1878), секретар і заступник голови Південно-Зах. Відділу Російського Геогр. Т-ва. («Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край»)

тут провів велику межу. У цих двох напрямках далі розвивається українська економічна думка, отже і проблема української економіки у цих двох напрямках ставиться, вивчається і розв'язується». 35)

Друга половина XIX ст. приносить поважні зміни в умовах господарського розвитку України. Скасування кріпацтва та аграрна реформа прискорили розвиток продукційних сил. Сільське господарство південних областей України набуває товарного характеру, 36) в Україні започатковується будова залізниць. Швидке поширення залізничної мережі в Україні можна в загальному звести до двох причин.

У зв'язку з товарним характером сільського господарства півдня будова залізниць уможливило вихід для експорту хліба через морські порти. І так перше залізничне сполучення збудовано 1865 р. на лінії Одеса-Балта для підвезення хліба до Одеси. Вже в 1870 р. збудовано другу основну лінію Одеса-Київ, а далі продовжено її через Курськ до Москви. І тут ми переходимо до з'ясування другої причини швидкого збільшення залізничної сітки в Україні. Це завдання сполучити господарські осередки України з російським господарством. Скріпити і улегшити товарообмін і тим самим знайти вигідні шляхи для дальшої інтенсивної експлуатації народного господарства України.

Підкреслюючи швидше зростання залізничної мережі України в порівнянні з іншими територіями російської імперії, не можемо не відмітити тієї обставини, що більшість залізничних сполучень збудовані передовсім в інтересах російського народного господарства. 37) І хоч довжина залізничних ліній України виносила в 1913 році 10,9 тис. кілометрів, кількість паровозів

3092, а густота залізничної сітки 26,5 км. на 1000 км. території (у вугільному і залізнорудному басейнах б. 50 км.) — що дає корисні показники у порівнянні з самою Росією, то підкреслена нами тенденція у початках залізничного будівництва в Україні задержує свою важність до часів вибуху світової війни. Тим самим українські залізниці не віддають всіх тих послуг народньому господарству України, які були б його потребами природно обґрунтовані.

Постання Донецької важкої індустрії спричинилось до справжньої революції в розвиткових темпах народного господарства України. Донецька промисловість швидко випереджує старший осередок Урал та у 80-тих рр., після започаткування експлуатації Криворізької залізної руди — Україна стає найважливішим осередком важкої промисловости у тодішній російській імперії. Це зростання значення української важкої промисловости можна ілюструвати такими відносними статистичними показниками у порівнянні до виробництва цілої російської імперії:

У кам'яновугільній промисловості Донбас давав у 60-тих рр: — 32,8%, 1880 — 42,9%, 1890 — 50%, 1900 — 67%, 1913 — 70,5%.

Видобуток залізної руди: 1880 — 4,5%, 1890 — 21%, 1900 — 57,2%, 1910 — 73,9%, 1913 — 73%.

Витоп чавуну: 1870 — 1,4%, 1880 — 4,8%, 1890 — 24,3%, 1900 — 51,7%, 1910 — 60,8%, 1913 — 67%.

Продукція заліза і сталі: 1880 — 4,5%, 1900 — 46,5% і 1913 — 57,3% 38)

Зростання української важкої промисловости на півдні України відбувається передовсім за рахунок припливу чужоземних капітало-

вкладань, при тому, як зазначає Волобуєв 39) — «для чужинного капіталу не мали безпосереднього значення централістичні великодержавні прагнення російського капіталу. Він відсунав цей капітал на друге місце, включивши український господарський терен до своєї системи експлуатації».

За советськими підрахунками 40) у промисловість України вкладено 413,8 міл. крб. чужоземного капіталу, що становило 36% всіх чужинецьких капіталовкладань в російську імперію. За даними міністерства фінансів чужоземні капітали у Донецькому басейні в 1876-77 роках оцінювались вартістю 118,6 міл. крб у тому французький капітал — 81,8 міл. крб., бельгійський — 23,7 міл. крб.

Це дані відносно кам'яновугільної промисловости. У металюргійну промисловість Донбасу вложено 179,4 міл. крб., переважно капітали французькі і бельгійські. У 1913 р. 85,7% загального видобутку залізної руди зосереджувалось в 14 акційних підприємствах з перевагою чужинного капіталу. Так само чужинний капітал переважав у 3-ох акційних підприємствах, що займались видобутком мангану (в Нікополі). У порівнянні до загальної продукції Донбасу — виплавка чавуну на підприємствах під контролею чужинного капіталу виносила 67%, видобуток залізної руди — 58%, видобуток кам'яного вугілля 70%. Такий високий відсоток чужинного капіталу, що був заангажований у важкій промисловості України, мав поважні негативні наслідки для розвитку цілого народнього господарства — хоч би й тому, що не допускав до повного заступництва всіх галузів важкої промисловости, зокрема машинобудівництва.

Крім негативних — це мало звичайно і певні корисні наслідки. Як ми вже писали в попередній частині статті, — в Україні появляється власна, в початках доволі скромна, господарська провідна верства. Відіграє вона в початках мінімальну роллю, але її становище доволі своєрідне. 41) Її українство можемо розуміти в початках тільки у територіальному змислі. Виходячи з чисто практичних інтересів — господарська верства в Україні виступає на захист тих же своїх господарських інтересів перед централістичними прямуваннями російської економічної політики. Отже, присутність в Україні чужинецьких капіталів неросійського походження та їх перевага у відношенню до «домашнього» російського капіталу тільки підсилює відосередні змагання, цей господарський «сепаратизм» господарських кіл України. Крім того неоднородний склад тих чуж. капіталів, їх різне походження не дозволяють жодному з них набути домінуючої ролі і це має свої дальші корисні наслідки для українських господарників.

Отже, як ми вже зазначили, «український економічний сепаратизм» підсилюється тими всіми особливими інтересами українського господарства, які не покривались з інтересами і зацікавленнями російської економіки. Вони були видні на кожному кроці. Наведемо декілька прикладів.

У зв'язку з розвитком української цукрової промисловости, що постала у 40-их рр. і працювала на власній сировині, назриває цілий ряд конфліктів з російською цукровою промисловістю, що переробляла закордонний пісок. 42) Це саме відноситься до українського хлібного експорту, що йшов головним чином

через чорноморські порти тоді, коли російський хліборобський район був зв'язаний з балтійським напрямком. 43) Також і цей, на перший погляд, спонтанний розвиток українських осередків важкого промислу зустрічався з різними перешкодами з боку російських господарських кругів.

Як відомо, утворення металургійної промисловости в окрузі Петербурга та історія постановки центрального російського промислового осередку — нерозлучно зв'язані з різними заходами уряду та його спеціальною економічною політикою. Ті російські осередки за увесь час свого розвитку користувались догідним митом на закордонне вугілля, мали значні привілеї при одержанні урядових замовлень та цілий ряд інших захованих і явних урядових субсидій. Тому треба зазначити, що тільки завдяки виразній протекційній політиці царського уряду — російські промислові осередки могли розвиватись та набули таку виразну питому вагу у господарській структурі російської імперії. Зовсім зрозуміло, що російські промислові круги зовсім не бажали собі розвитку Донбасу, Криворіжжя — чи загалом якихнебудь українських промислових осередків. Переглянемо декілька прикладів з того наставлення російських промислових кругів до розвитку важкої ідустрії в Україні.

Розвиток української кам'яновугільної промисловости не був вигідним російським машинобудівельним осередкам, бо звичайно географія машинобудівельної і металообробної промисловости природно орієнтується на сировину й паливо. У тому відношенні корисним було положення Донбасу. Для прикладу ось одна резолюція заводчиків Петербурзького району

з 1903 р., що спрямована проти промислового розвитку України.

«Признати за необхідне для розвитку залізо-виробної промисловости безмитний довіз кам'яного вугілля, при відсутності якого розвиток залізо-виробничої промисловости неможливий і неможливе здешевіння заліза.» 44)

Зрештою, як цитує один з підсоветських економістів, 45) думка російського економіста Рогозіна Е. була в ті часи дуже популярна. Ходило про здобуття мандату для російської промисловости на допущення у всі порти Балтійського моря безплатного привозу не тільки кам'яного вугілля, але й чавуну.

Така сама різниця існувала в інтересах промисловости України й Уралу. Багато матеріалів у тому відношенні дає історія синдикального руху початків 90-тих рр. Тоді існувала тенденція творити окремі об'єднання для України й Уралу, чи інакше кажучи — кермуватись більш територіальним принципом. 46) В 1908 р. відбулась спроба утворення окремого металургійного тресту. Тоді, на окремій промисловій нараді, представник Уралу Фармаковський, виразно заявив, що таке поступовання загрожує інтересам Уралу та може закінчитись загином Уральської промисловости. 47)

Ці побоювання не були безпідставні. Розглядаючи технічний рівень металургійної промисловости в Україні й в інших осередках імперії та ступінь концентрації підприємств, одержимо таку картину:

роки:	кількість витоп чавуну в тис. пудів:			
	підприємств:		на один завод:	
	Урал	Україна	Урал	Україна
1890	63	9	440	1500

1900	76	20	663	4600
1910	50	13	770	9650
роки:	витоп чавуну в тис. пудів:			
	на одну діючу доменну піч:			
	Урал	Україна		
1890	256	960		
1900	359	2040		
1910	500	3140	48)	

Не кращим для російських осередків буде порівняння, коли ми візьмемо до уваги продуктивність підприємств у площині видайности праці робітників.

Видаїність праці в залізнорудних басейнах: 49)

басейни: видобуток зал. руди: кільк. робітн.

	1913	1914	1913	1914
Кривий Ріг	387778	289201	23595	21085
Урал	104795	111339	17222	17351
Центр. р-н	25064	23423	4421	3776

видобуток руди на одного робітника

	1913	1914
Кривий Ріг	16,4	13,7
Урал	6,1	6,4
Центр. р-н	5,7	6,2

Подібно представляється справа і в кам'яновугільній промисловості:

Динаміка видайности праці в окремих басейнах: 50)

За рік праці припадає на одного робітника (зайнятого в шахтах і на поверхні) в тисячах пудів

роки	російська імперія	підмоск. басейн
1900	9,0	7,7
1905	9,5	5,5
1910	9,5	7,9
1911	9,6	6,1

роки	Донбас	Урал	Сибір
1900	7,9	7,1	7,6
1905	9,3	7,1	9,2
1910	8,5	8,7	11,7
1911	8,8	8,0	9,6

Найвища продуктивність була польського Домбровського басейну (1900 — 15,9, 1905 — 11,5 і 1911 — 15,2), що значно збільшує показники для цілої російської імперії.

Дуже вимовними були заходи російської економічної політики, що не допускали до розвитку української легкої промисловости. 51) Саме у тому відношенні народне господарство України відзначалось виразною колоніальною структурою: недорозвинені деякі важливі промислові галузі, або і цілковитий їх брак та з другого боку концентрована у великих формах виробництва 52) важка промисловість півдня України з завданням доставляти промислові сировіці для російського народнього господарства.

«Велетенське піднесення промисловости торкалось тільки гірничо-заводської її ділянки, що концентрувала свої підприємства на півдні Лівобережжя. Інші ділянки промисловости, в першу чергу легка фабрична та кустарна промисловість, — далеко відставали від росту важкої індустрії, далеко не дорівнювали російській промисловості названих категорій. Причина тієї одсталости України у цьому напрямку економічного розвитку була та, що конкуренція російська пильно берегла свої колоніальні права в Україні од масового споживача, а закордонний капітал ще не цікавився звити своє гніздечко у цій ділянці виробництва, а коли і цікавивсь, то ще не вспів через революцію

1905 р. розвинути якслід своєї діяльності» — пише М. Волобуев. 53)

До тих стверджень підсоветського економіста додавати ширших коментарів не потрібно. В українському народньому господарстві дореволюційного часу переважали промислові галузі, зв'язані з сільським господарством. І так в 1912 р. харчова промисловість дає 41,5% вартості всієї української промислової продукції. Друге місце займає гірничо-промисловість, даючи 36% всієї продукції, в тому чорна металургія 20%, кам'яновугільна 13%. Металообробна промисловість і машинобудування дають всього 12%, в тому саме машинобудування 6% 54)

В. Садовський, подаючи загальну характеристику відносин, пише: 55)

«Треба відзначити, що в цьому останньому періоді російської економічної політики, який обіймає час від другої половини XIX ст. до європейської війни, російська економічна політика щодо України набрала іншого забарвлення. Процес інкорпорації України видався російським урядовим і громадським колам переведеним остільки ґрунтовно, що національний український момент у визначенні напрямної лінії економічних заходів став відогравати підрядну роль. Моменти економічного націоналізму в економічних заходах виявлялись у змаганні більш допомагати розвитку центру, ніж розвитку «окраїн», при чому Україну трактовано як одну з таких окраїн, здебільшого не підкреслюючи спеціальних українських національних обставин».

З наведеними думками провідного українського економіста-емігранта ми не можемо не погодитись з уваги хоч би на цитований у тій

статті матеріал. На жаль історія російської економічної політики у відношенню до України є саме найменше досліджена в другій половині XIX ст., початків XX. Також дуже обережно відзначили ми вплив формування української господарської верстви на процеси, які проходили в господарстві України. Але безперечно, якийсь вплив, в початках тільки може на означення поняття територіальної української економіки, та верства мала, залишається нам тільки ті справи ближче дослідити та наші припущення належно обґрунтувати.

Як ми вже зазначали, господарська дійсність — ті численні конфлікти та суперечності, що існували в господарському організмі України, — зумовила появу перших наукових праць, що присвячені цілості розвиткових процесів української економіки. Ті праці є сьогодні важливим джерелом не тільки для вивчення тогочасних продукційних відносин та матеріальних вартостей українського народнього господарства, але вони творять передовсім перші спроби творити підвалини для української економічної думки, для підкреслення замкненої цілості українських господарських інтересів. Згадуючи про діяльність Півд. Західного Російського Географічного Товариства, якого діяльність заборонив російський уряд саме з причини присутності в тому товаристві української громадської і політичної думки, що була небезпечна для російських політичних інтересів, згадано ім'я Миколи Яснопольського. Микола Яснопольський з певних причин у пізнішому часі став осторонь українського громадського життя, тим не менше його праці підносять вперше в економічній науковій літературі

проблему української територіальної економіки.

Назвемо на тому місці дві праці Яснопольського: «Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость» та «О географическом распределении государственных доходов и расходов в России». Перша праця, видрукована 1871 р. в «Отечественных Записках», подає цікавий статистичний матеріал, що представляє тодішню структуру народного господарства України, зокрема її однобічний характер. Недорозвиненість української економіки та її однобічний розвиток зумовлені тодішньою економічною політикою імперії. Автор закликає перестати недоцінювати господарські можливості України. І тут зокрема відмічує великі перспективи для розвитку господарства на півдні України, що повинно збалансувати однобічність, що замаркована в дотеперішньому розвитку української економіки. Предсказуючи далі шляхи господарського розвитку України, автор відзначає: 56)

«Коли розвинеться фабрична і заводська промисловість в південній Росії, а разом з нею і хліборобство, коли через південну Росію пройде один з найважливіших торговельних шляхів, і взагалі пожвавиться торгівля, коли густота населення південних степів буде більше відповідати їхнім природним багатствам, тоді ці економічні успіхи цілком змінять значення південної Росії у відношенню до інших частин нашої держави. Теперішня перевага півночі Росії спирається у великій мірі на її економічну перевагу, а коли останне перейде на бік Півдня, його населення, при змінених умовах розвине свої природні можливості, тоді південна Росія вийде з пасивної теперішньої

ролі і придбає значення відповідно до багатих природних покладів країни і її мешканців».

Дуже цінним джерелом для вивчення історії господарства України є друга праця проф. Яснопольського, що подає аналіз фінансів російської імперії. При тому на підставі бюджетних аналіз автор визначає місце України у фінансовій господарці імперії. На підставі зібраних матеріалів стає ясно, що господарство України є дуже активною позицією в державному бюджеті імперії. Витрати імперії на народне господарство України не стоять у жодній пропорції з прибутками, які Україна дає Росії. Іншими словами праця Яснопольського дає науково удокументоване свідчення про становища України в господарській системі царської Росії, згл. російської імперії.

У цих двох творах зустрічаємося з проблемою територіальної української економіки, як суто економічного явища. Питання територіальної української економіки, раз поставлене до уваги публічній opinio — не могло довго залишитись у тій первісній формі. 57) Тому в дальшому еволюційному розвитку набирає нових форм, перетворюючись в питання економіки національної з всіма з того становища випливаючими наслідками. Розкол між «старою» і «молодою» Київською Громадою набирає окремого значення, якщо ходять про спосіб трактування питання української економіки. Провідні члени молодшої генерації емігрують за кордон, де зустрічаються з сильними соціалістичними впливами, панівними тоді в Західній Європі. І хоч різні соціалістичні течії по-різному трактували роллю господарських процесів у розвитку суспільства, то залишається безспірним, що всі вони так чи інакше наголошували

важливість господарських явищ, закликали до їх студій та виставляли, як основну частину своїх програм, певні економічні п'ятакформи. Все це разом мало і мусіло мати вплив на українських емігрантів. «Другий період 25 літ, це так званий «драгоманівський» (від 1876 р. до кінця XIX століття), коли в Швейцарії більш-менш стало мешкати щось із 50 українців високої культури на чолі з М. Драгомановим, 58) М. Зібером, 59) Хв. Вовком, 60) М. Павликом, С. Подолинським» — пише С. Бачинський. 61)

У тому відношенні українська економічна думка робить значний поступ. Перший поштовх до повного наголошення політичного моменту в аспекті потреби української національної економіки — вносить праця Сергія Подолинського п. н. «Ремесла і фабрика на Україні», що вийшла друком 1880 р. в Женеві. Народне господарство України розглядає автор як певну, з господарського боку природну цілість, що творить окремий, відрубний від Росії господарський організм. Подолинський, аналізуючи зростання промислового капіталу в Україні, з'ясовує це явище у тісному зв'язку з подібними процесами в господарському житті західної Європи. До речі, він один з перших ставить знак рівняння між розвитком капіталістичних господарських форм на заході та в Російській імперії, хоча таке твердження було тоді для більшості російських економістів і нове, і незрозуміле.

В російській громадській думці 70-80 рр. була популярною ідея «искусственности» російського капіталізму. Як пише Лященко 62) тодішні ідеологічні напрямки були «отрицающие целеспособность, возможность и даже факт капиталистического развития России». При то-

му не треба забувати, що розвиток економічної думки в Росії має свою історію. 63) З тих причин праця Подолинського могла появитись тільки закордоном, у тому кліматі, що був там панівним. Автор, розглядаючи структуру промисловості та ремісничого виробництва, з'ясовує економічні наслідки капіталістичного розвитку господарства України. Праця становить велику історичну цінність, бо в ній подані і матеріальні висліди тогочасного народного господарства України.

Як ми вже зазначували — наплив чужинних капіталовкладань в народне господарство України постійно зростає. 64) Капіталовкладання чужинного походження були значно більші як участь російського капіталу. З другого боку все більше дається відчувати тиск російського апарату в господарському житті України. Складний процес синдикалізації проходить разом з концентрацією певних виробничих галузів та зрощуванням промислового капіталу з банківим. З кінцем XIX ст., банки контролюють 50% капіталів металургійної, 60% вугільної промислових галузів. Тим часом Україна не має самостійної банкової системи, на її території існують тільки філіяли російських: московських та петербурзьких центральних банків.

Негативні наслідки для розвитку господарства України має гостра конкуренція російських та польських осередків за опанування українського ринку (текстиль). Характер колоніальної залежності господарства України стає все більш видимим. Треба було відповісти на питання: яке становище українського народного господарства до господарських осередків Росії та Польщі, яка існує між ними залежність та

які це має наслідки для майбутнього? Відповідь на це питання дає праця Юліяна Бачинського п. н. «Ukraina irredenta», що появилася друком у Львові 1895 р.

Автор, добрий знавець теоретичної економії, схилиючись до марксистської інтерпретації господарських процесів, робить спробу розв'язати проблему взаємовідносин української, російської і польської економічних систем. Включаючи Росію в загально - європейський процес капіталістичного розвитку (автор постійно вживає марксистської термінології та робить марксистські соціально-економічні висновки). Бачинський хоче ствердити і означити місце України в Російській імперії. За словами автора, Російська імперія має три диспозиційні економічні осередки, що зв'язані з господарськими (секундарно також з національними) властивостями тих трьох країн. А саме: російський (в термінології автора великоруський) з центром Московсько - Ярославським, польський з Варшавсько - Лодзьким і український з Харківським.

«Економічна відрубність тих трьох головних територій опирається з одної сторони на неоднаковим нерівнім степені економічного розвитку поодиноких територій, а з другої сторони на рівності і тожсамості їх щодо плекання згідности інтересів поодиноких економічних територій Росії, при браку одноцілості економічної Росії, годі думати, щоби змогла удержатись і її політична одноцілість»... І далі — «самостійність політична України то *conditio sine qua non* її економічного і культурного розвою, услів'я взагалі можности її екзистенції». 65)

Ми не знаємо, чи дві названі праці українських економістів мали безпосередній вплив і

популярність серед господарських кругів України, що у більшості були неукраїнського походження. В іншій частині статті ми наводили ілюстрації з виступів російських представників синдикального руху, що були на некористь українського господарства. Ці виступи, а передовсім практична економічна політика царського уряду, що розходилася з інтересами господарства України (в навіть територіяльному зміслі того поняття) продовжувала викликати певний, все частіший і більш систематичний спротив — тих кругів, що були в розвитку господарства України безпосередньо заінтересовані. В тому також господарських елементів неукраїнського походження, які життєво і практично були заінтересовані в ньому.

Абстрагуючи від «національної політики» царату, що проявлялась, як відомо, у постійному переслідуванню всього українського, поодинокі заходи російської економічної політики наносили удар і неукраїнським елементам, що були зв'язані з українською економікою. І вони ставили опір. 66) Отже у тому випадку ми знаходимо деяку спільність в інтересах господарських кругів України (українського і неукраїнського походження) і тим самим творились пригоди обставини для просякання української економічної думки в область цілого господарського життя України, а не тільки в якісь його «національні» сектори, які і до речі з уваги на загубленість господарських процесів — практично не існували.

Це з другого боку створювало також пригодні умовини для політичної роботи українських національних сил, що постійно збільшують свій інтерес до поодиноких питань української економіки. Треба зазначити, що гро-

мадська думка під впливом праць українських економістів, як і також на підставі практичного досвіду з обсервації господарського життя висуває не тільки протести проти колоніальної структури української економіки, але і ставить певні політичні вимоги, диктовані національним резонансом у площині розмежування господарських життєвих інтересів народів українського і російського.

З початком ХХ століття, оживлену діяльність починають розвивати українські політичні партії, зокрема соціалістичні. Питання впливів українських організованих політичних партій на розвиток української економічної думки мало досліджене. Також мало досліджені праці українських вчених, які присвячували свою увагу народньому господарству України. Тим самим це важливе питання для дослідів історичного розвитку української економічної думки залишається і далі відкритим.

Одним з визначніших економістів того часу треба уважати тоді ще молодого М. Порша (67). Його праці «Робітництво України», «Економічні відносини України до інших районів Росії на робітничому ринку» та цілий ряд менших праць переконливо аргументують — на основі багатого статистичного матеріалу — колоніальне становище України на ринку праці. Характеризуючи географічне розміщення української промисловості, зокрема переміщення промисловості з міст у сільські райони, — Порш документує статистичним матеріалом негативну сторінку того господарського явища, зумовленого цілеспрямованою економічною політикою царського режиму. Також дуже цікавою є спроба Порша визначити національний склад робітництва України.

Продовжувачем студій Бачинського був молодий український економіст Стасюк. Його праця «Економічні відносини України з Великоросією і Польщею» (68) є далішим причинком — за допомогою аналізу торговельних банків — виказати підпорядкування економічних інтересів України у відношенню до сильніших господарських організацій наших двох сусідів. Студіями окремих господарських питань займалися й інші українські вчені, як наприклад Грушевський і Франко. (69)

На іншому місці у нашій статті, цитуючи В. Садовського, (70) ми підкреслили, що російська економічна політика у своїй ідеологічній площині набрала супроти України певного забарвлення. Російським кругам здавалось, що процес інкорпорації України в державний організм Росії вже завершено, а слабкий український «культурницький» рух не має для імперії поважнішого значення, бо не представляє відповідної політичної небезпеки. Цитований нами Садовський, у дальшій частині своєї праці пише:

«Розвиток новочасного російського націоналізму і усвідомлення ним української небезпеки припадає на перші роки ХХ віку. Що ж торкається оформлення позиції російського економічного націоналізму в його протиставленні до потреб інтересів українського народнього господарства, то це сталося під час війни, і навіть після неї, коли влада в Росії вже находилась в руках большевиків і представники російського націоналізму вже не мали до свого повного розпорядження державного апарату.» (71)

Хочемо ближче приглянутись тим справам у формі короткого конспективного огляду.

Гене́за російського економічного націоналізму у своїй історичній основі має спільний ґрунт з іншими російськими ідеологічно-соціальними концепціями, що своїм корінням сягають в ранню історію розвитку російської політичної думки. На увазі маємо передовсім духове підложжя, на якому зродилося явище російського панславізму. Не входячи у ближчу аналіз цієї історичної епохи і характеристику її представників, обмежимось загальною заввагою, що філософічну підбудову для того, своєрідного російській духовості явища створив І. В. Кірієвський, історичну Константин Аксаков, політичну його брат Іван, а теологічну А. С. Хомяков. 72)

«В своих экономических взглядах и в принципах экономической политики славянофи́лы исходили из идей крестьянской народности, артельного и общинного начала, как исключительной особенности русского национального быта и мирозерцания» — пише професор Лященко. 73)

При тій нагоді хочемо відмітити праці Юрія Самаріна, що стоять у певному відношенні до теософічних поглядів Хомякова. Названий автор твердить, що: «общинное начало составляет основу, ґрунт всей Русской истории, прошедшей, настоящей и будущей; семена и корни всего великого, возносящегося на поверхности, глубоко зарыты в его плодотворной глубине, и никакое дело, никакая теория, отвергающая эту основу, не достигнет своей цели, не будет жить». 74)

Самарін, традиційно ідеалізуючи російську «общину», нав'язує у своїх висновках до відомої праці Фридриха Ліста. 75) Під безпосереднім впливом ідей Ліста стояв також визначний

економіст, теоретик і практик князь С. Ю. Вітте, що не випадково являється автором праці — «Про націоналізм: національна економія Фридриха Ліста». В основній своїй праці, як і також у практичній діяльності 76) Вітте, як пише Лященко, 77): «становится на защиту отечественного капитала не только мерами «воспитательного» протекционизма, но и прямо запретительными (тарифами, правительственными указами, субсидиями, кредитными и прочими мероприятиями»...

В такому кліматі з'являється праця проф. Д. Н. Менделєєва, що був співробітником С. Ю. Вітте. Менделєєв являється не тільки першим теоретиком сучасної ідеології російського економічного націоналізму, але відбиваючи погляди своїх попередників, нав'язує до думок Данілевського, чи Леонтієва — чоловік російських представників ідей Освальда Шпенґлера. 78) У своїх працях: «К познанию России», «Заветные мысли», «Толковый тариф» і нарешті «Основы фабрично - заводской промышленности» дає Менделєєв російській економічній думці нову концепцію, нової східньої орієнтації для російської промисловости. В одній з своїх праць Менделєєв писав, що він:

«за рациональный протекционизм; что фритредерство, как учение, очень шатко; что фритредерский образ действий подходит лишь к странам, уже укрепившим свою заводско-фабричную промышленность; что протекционизм, как абсолютное учение, есть такой же рационалистический вздор, как и абсолютное фритредерство, и что протекционный способ действия совершенно уместен ныне для России, как был уместен и для Англии — в свое время, когда ей грозило остаться разоренным

и бедным островом Атлантического океана». 79)

В аспекті поширення промисловости на східні простори, розглядає Менделєєв різні питання з розвитку промисловости Уралу, нафтової промисловости, проблему зрошувань Заволжа і ряд інших питань, що допомогли б економічній еманципації російського народнього господарства від економічної залежності від сильніших західних сусідів. Тому таку увагу віддає автор протекційній системі. Економічну відсталість Росії ілюструє автор шляхом порівняння з господарством ЗДА і тому, надаючи великого значення східній орієнтації російського промислу, вбачає в цьому великі перспективи для майбутнього розвитку російського народнього господарства. Заторкує також питання Північного океану. Він пише:

«В Ледовитом океане будущая Россия должна найти свои пути выхода, и думается мне, что это будет наверное, когда побережья сибирских рек густо заселятся и когда для богатств громадного края необходим будет морской выход. Льды, по существу своему, не страшны». 80)

Зовсім зрозуміло, що такі погляди не йшли в користь розвитку українського народнього господарства, зв'язаного з південною орієнтацією.

Додати треба, що Менделєєв був великим російським шовіністом. Советські автори, згідно з новим «курсом» розвитку подій в ССРСР, залюбки підкреслюють слова Менделєєва, мовляв, — «научная известность ученого составляет гордость не одну личную, но и общую русскую». 81)

Продовжувачем ідей Менделєєва, що зарозумів їх в російській економічній думці

та обґрунтував певним статистичним матеріалом — був проф. Московського університету Гриневецький. У своїй праці «Послевоенные перспективы русской промышленности» 82) перевів оформлення позицій російського економічного націоналізму. Цікаво, що свою працю писав Гриневецький у Харкові (видав її там же в 1919 р.) за часів української влади, а будучи антикомуністичним емігрантом, користувався правом гостинности в Україні. 83) Не зважаючи на це, названа праця носить виразний «україножерний» характер і фактично є першою, що стає виразно на позиції відкритого поборювання самостійницьких українських економічних аспірацій. Гриневецький відкрито виступає проти української держави та видвигає потребу її ліквідації в ім'я економічного об'єднання з Росією, що і є в інтересах російського народнього господарства. Праця Гриневецького носить декларативний протисовєтський характер, автор розглядає майбутні господарські взаємини з передумовою, що большевизм не вдержиться і впаде.

Зокрема з'ясовує Гриневецький значення України при відбудові паливного господарства імперії (стор. 95), металургії (стор. 105) та аналізує ролі і значення українського ринку для російського текстилю (стор. 177). Автор вважає, що велика питома вага, що її має українська важка промисловість у системі господарства імперії, повинна бути переходовим явищем. Господарства Росії не можна узалежнювати (у будучині) від України. Тому Гриневецький пропонує перевести певні господарські плянування, що змінили б існуючий стан. І так всі українські промислові виробництва слід в майбутньому заступати паралелями російськими.

Треба на російській етнографічній території розвинути всі ті промислові галузі, що є зараз заступлені переважно в Україні і — наприклад — сільськогосподарське машинобудівництво повинно перенести свій осідок з півдня (значить України) в район Уралу. (Стор. 193)

Велику увагу присвячує автор розвитковим можливостям Кузнецького басейну. Перед Сибіром відкриваються великі перспективи. Він розпоряджає величезними мінеральними багатствами, що можуть стати підставою для розвитку різних галузів важкої індустрії, зокрема чорної і кольорової металургії. Ці великі східні простори треба господарсько скульптивувати. Найбільшою перешкодою у тому відношенні — брак кваліфікованої робочої сили. І саме тут, за словами Гриневецького, лежить завдання України. Україна повинна зрестись усяких мрій про свою самостійність, бо на це немає жодних реальних основ. Тому саме кваліфіковане робітництво повинно емігрувати з України в Сибір і там виповнювати всі ті завдання, що їх диктують російські економічні інтереси. Бо Україна «знов вернеться до своєї ролі культурної запліднювачки за Уралом» 84) і тоді, очевидно, не приходиться говорити про самостійність України (що для Гриневецького в ті часи була реальним фактом, бо тільки українська державна влада гварантувала йому охорону перед большевиками, перед якими втік на територію України), що становить особливу загрозу для російських економічних інтересів.

Думки проф. Гриневецького не потребують спеціального коментаря. Його поглядами замкнений розвиток російської економічної думки дореволюційної Росії. Таким чином в часі три-

вання першої світової війни тридиційні російські погляди і молода українська економічна думка, що тільки що оформлялась, стали на протилежних позиціях. Практичну розв'язку — за чи проти колоніального статусу в народньому господарстві України мали принести мілітарні фронтові події, що своїм розвитком покликали до життя революційні зміни в політичній структурі Східньої Європи.

ПРИМІТКИ

1) Найважливіша праця, напр.: «Нариси розвитку народного господарства Української РСР». В-во Академії Наук УРСР (Інститут Економіки), Київ, 1949. Опрацювала редакційна колегія, головний редактор Д. Ф. Вірник. Названа праця має таке політичне спрямування, що з українською економічною наукою нічого спільного не має. Поширено згадана праця появилася і російською мовою в 1954 р.

2) Економічну свідомість уважасмо явищем першої категорії. Секундарним поняттям визначуємо економічну думку, що постає в рамках національної економічної ідеології.

3) Ол. Оглоблин «Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX-XX в.», стаття поміщена в харківському журналі «Червоний Шлях», ч. 9-10, 1928. З певними змінами передрукована в журналі «Вісник», ч. 62-63 за 1953-54 р. Н. Й.

4) Там же.

5) З нагоди святкувань Переяславського договору, в СРСР появилось багато праць, що кидають вимовне світло на советську інтерпретацію того акту. Не маючи змоги, з уваги на велике число, подати всіх праць, відношуємо тільки найбільш характеристичні статті, що появились в центральному советському економічному органі «Вопросы Економіки»: Д. Вирник — «Нерасторжимая дружба русского и украинского народов», ч. 1/54, Д. Мьшко — «Экономические, политические и культурные предпосылки воссоединения Украины с Россией», ч. 2/54, П. Хромов — «Экономичес-

кое значення воссоединения Украины с Россией», ч. 2/54. Хочемо також відмітити статтю М. Чировського — «Економічні аспекти московсько-українського договору з 1654 р.» (англійською мовою), поміщену в «Українському Квартальнику», ч. 1/54, Нью Йорк, що загальною реєструє наслідки Переяславського договору для народного господарства України.

6) На жаль, нам не є доступна зараз основна праця на ту тему: М. Слабченко — «Організація господарства в Україні», т. III, «Розгляд торгівлі і торговельного капіталізму за Гетьманату в XVII і XVIII ст.», Одеса 1923, рос. мовою. При тому хочемо відзначити, що українські зовнішні торговельні зв'язки в українській економічній літературі дуже слабо розпрацьовані. Зокрема історичні українські зв'язки з зах. європейськими країнами. При тій нагоді хочемо назвати дві статті Д. Оляничина: «Торговельні зв'язки України з Бреславом у XVIII ст.» («Наша Культура», Варшава 1935, кн. 8) і «Торговельні зв'язки України з Ляйпцігом у XVIII ст.» («Н. К.», 1936, кн. 6.).

7) Про ці справи: І. Джинджора — «Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-1730 рр.», Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, тт. 98, 101, 103, 105.

8) Більше про ці справи у дальшій частині статті.

9) В. Садовський — «П'ятилітка і народно-господарські інтереси України», стаття у збірнику «Сучасні проблеми економіки України», Праці Українського Наукового Інституту, т. I.I, Варшава 1931, стор. 129.

10) Цитуємо за М. Волобуєвим — «До проблеми української економіки», стаття поміщена у журналі «Большевик України», ч. 2-3, 1928 р.

11) У Волинській губернії в 1924-25 р. було 130 дрібних залізних і чавунних (доменних) підприємств, а на Київщині в 1828 р. біля 25. Як відомо, металургійна промисловість на Правобережній Україні довго не втрималась, пізніший розвиток цукроварської промисловости витискає всі інші промислові галузі і займає в тому районі панівне становище. Про ці справи: А. П. Оглоблин «К истории металлургии на Правобережной Украине в первой половине XIX в.», «Труды Киевского государственного университета», исторический факультет, 1939, т. I.

12) Указ введено в життя в квітні 1754 р. П. И. Лященко: «История народного хозяйства СССР», т. I, стор. 409, П.С.З. I, т. XVI, ч. 11630.

13) П. И. Лященко, стор. 541.

14) Як зазначає цитований нами автор, вже за часів гетьманування Розумовського велику частину селян і козаків віддано в «вечное потомственное владение».

15) Д. І. Багалій «Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры», Київ, 1889; А. А. Скальковский «Опыт статистического описания Новороссийского края», ч. I і II, Одеса 1850-1853.

16) Лященко, цит. праця, т. I, стор. 544.

17) Дані беремо з праці Ф. Ястребова «Нариси з історії України», випуск VIII. «Україна в першій половині XIX ст.», Київ, 1939. Всі ці дані приблизні і можуть служити тільки як орієнтаційні величини. Слід зазначити при тому, що в подане нами число робітників не ввійшли робітники з Чернігівщини, а також не вміщують ті дані робітників, що працювали в гуральнях, броварах, цегельнях і лісопилних підприємствах.

18) Ф. Ястребов, цит. праця, стор. 56.

19) Крім того існували в Україні ще й т. зв. казенні підприємства, що працювали майже виключно на військові потреби. Їх відсоток в Україні незначний.

20) Про ці справи у праці проф. В. Тимошенка: «Ukraine und Russland in ihren gegenseitigen wirtschaftlichen Beziehungen». «Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin», Heft 2.

21) А. Асаков «Исследование торговли на украинских ярмарках», стор. 14. За відомостями Волобуєва (цитована праця) російська промисловість продавала в Україні в 1834 р. 85,9% з загальної кількості вивозу текстильних товарів.

22) Обширніше про ті справи: Богдан Винар «Розвиток української легкої промисловости», Денвер, 1955, стор. 5-10.

23) Ф. Ястребов, цит. пр., стор. 62-63.

24) Н. Тихий, В. Н. Каразин «Киевская Старина», 5/1905, стор. 262.

25) Слід зазначити, що напр. 1825 р. вивезено з азівсько-чорноморських портів хліба 917.967 (у чет-вертинах) і це становило 67,2% вивозу хліба (за тоннажем). Беручи до уваги, що Україна була основним експортером хліба, наведені дані дуже промовисті.

26) Портофранко заведено в Одесі з 1819 р., себто дозвіл на безмитний довіз в Одесу всіх закордонних товарів. Однак відправляти з Одеси в глиб краю

дозволялось тільки на основі загальних тарифних правил. Портофранко остаточно скасовано в 1859 р.

27) М. Волобуєв, цитована праця.

28) О. Оглоблин «Проблема української економіки». «Вісник», ч. 62/53, стор. 11.

29) Відгуки ті, як далі пише проф. Оглоблин, зустрічаються в «Коммерческой Газете» 1820-1830 рр. «Твердят, — пише газета 1826 р., — що нічого не можна продавати, через те, що нічого не хочемо купувати у чужинців, що все заборонено і обкладено над міру»... далі: «Саме джерело цих поглядів виявляється найбільше у місцевих скаргах купців, які не мають на увазі цілого» (значить інтересів цілої Російської імперії — Б. В.), там же.

30) Існувала з 1850 по 1864 р. і вивчала такі українські області: Чернігівську, Полтавську, Волинську, Київську і Подільську.

31) «План статистического описания губерний Киевского учебного округа». Журавський, відомий український статистик, написав також дуже цінну з історичного боку працю (в трьох томах) — «Статистическое описание Киевской губернии». Треба також відмітити друге цінне видання Комісії — працю проф. Київського Університету М. Бунге (пізнішого міністра фінансів) — «О железной промышленности в губерниях Киевского учебного округа». До речі, до того автора належать знаменні слова: «Notre littérature n'a pas donné naissance à des doctrines économiques nouvelles». Цитуємо за: «Esquisses de littérature politico-économique» французький переклад з російського видання (1875), що вийшов в Женеві 1897, стор. 191. Автор уважав, що справжню наукову вартість мають тільки статистичні матеріали, зібрані земствами, праці з економіки російської імперії мусять переважно появлятися закордоном, з уваги на гостру російську цензуру.

32) О. Оглоблин, цит. пр. «Вісник», ч. 62/53, стор. 12.

33) Т-во засновано 1873 р., а діяльність його припинилась вже в 1876 р. Російський уряд видав заборону для діяльності Т-ва, боючись, що та діяльність, розвиваючись на українському національному ґрунті, може виявитись політично небажаною.

34) Тоді як М. Бунге був скоріше прихильником ліберальних течій (Katheder Socialismus), то проф. Київського Університету М. І. Зібер більш схилився до марксистських інтерпретацій господарського розвитку. У тому відношенні цікава його праця «Д. Рихардо

и К. Маркс в их общественно - экономических исследованиях», 1885.

35) О. Оглоблин, цит. пр. «Вісник», ч. 62/53, стор. 12-13.

36) Не маючи змоги розглянути в рамках цієї статті всі ті структурні і матеріальні зміни, що зайшли у сільському господарстві, відсилаємо читача до багатой літератури на ту тему. Частинку бібліографію предмету подає П. І. Лященко: «Очерки аграрной эволюции России», вид. 4-те, Ленінград 1925. З новіших українських праць, що вийшли на еміграції, відзначимо: Нестор Олежко — «Аграрна політика большевиків, спроба історичного аналізу», вид. «Наша Книгозбірня», 1947 р.

37) Для орієнтації та обоснування нашого твердження подаємо декілька дальших інформацій про початки залізничного будівництва в Україні.

Для залізничного будівництва в Україні в 1875 р. проведено лінію Знамянка-Миколаїв-Ромни-Лібава (до портів Балтійського моря). Для вивозу з України: лінія Курськ-Харків-Донбас-Ростов. В 70-их рр. посилюється будівництво залізниць у Донбасі і Криворіжжі (саме в тому часі переведено пряме залізничне столування між тими двома промисловими осередками). З важніших праць про залізничне будівництво у російській імперії: А. А. Головачев — «История железнодорожного дела в России», Спб. 1881, Куломзин — «Наша железнодорожная политика», 1902, А. И. Чупров — «Железнодорожное хозяйство», т. 1-2, Москва 1875-1878, И. С. Влиох — «Влияние железных дорог на экономическое состояние России», т. 1-3, 5. Спб. 1878. А. Д. Вилимович — «Товарное движение на русских железных дорогах», Киев 1902, і ін.

38) Залізну руду вивозено з України за кордон і також у Росію. Кривченко («Збірник статистичних відомостей по нар. господарству України», Київ 1919) подає, що за 1909-11 рр. вивезено з України руди вартістю 12.462 тис. крб., з того в Росію на суму 9.039 тис. крб. Вже в 1913 р. з України вивезено руди на суму 115.9 міль. крб., іншими словами 9 разів більше як в 1909-11 рр. Таким чином російська промислова політика негативно впливала на розвиток української металургійної промисловости, задержуючи не як приклад для своїх власних промислових осередків, яким Україна мусіла доставляти потрібну сировину.

39) М. Волобуєв, цит. праця.

40) Наші дані беремо з праці «Нариси розвитку народного господарства України», Київ, 1949 р.

41) Ця тема в нашій літературі зовсім не опрацьована. Для ілюстрації — як виростала українська господарська верства, подамо декілька принагідних прикладів.

Яхненко і Семиренко були кріпаками у гр. Самойлова. Викупились у 50-их рр. і почали торгувати, маючи 200 крб. капіталу. Пізніше перекинулись на аренду цукроварень і згодом побудували цілий ряд власних підприємств. В 1760-их рр. їх грошові обороти досягали 5-6 міль. крб. Подібна історія Глухівського купця Терещенка. До нього належало 50% торгівлі хлібом у Глухові. Опісля став власником цукроварного заводу у Михайлівському та співвласником (разом з Біловським) 202 крамниць (з всіх 312) на Кролевецькому ярмарку, що давали доходу 15 тис. крб. сріблом. Харитоненко знову ж розпочав свою діяльність в Сумах. Торгував бакалійними товарами, згодом арендував цукроварні. Пізніше став власником найбільших підприємств Харківської губернії. Для характеристики ми навели тільки декілька типових прикладів, якими шляхами наростала і зароджувалась господарська верства українського походження.

42) гл.: К. Воблий — «Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловости», Київ, 1928.

43) Володимир Тимошенко, цит. праця.

44) Садовський, цит. праця, стор. 130-131.

45) С. Лагунов — «Украинская металлопромышленность и широкий рынок», стор. 33.

46) П. И. Фомин — «Краткий очерк истории съездов горнопромышленников юга России». I съезд 1906 г., Харьков 1908.

47) Садовський, цит. праця, стор. 131, цитуємо за Л. Б. Каффенгауз — «Синдикаты в русской железной промышленности». Москва 1910, стор. 219.

48) П. А. Хромов — «Экономическое развитие России в XIX-XX веках», видання Академії Наук СРСР (Інститут Економіки) 1950, стор. 303.

49) «Общий обзор главных отраслей горной и горнозаводской промышленности». Петербург 1915, стор.: 172, 187, 193-4, 196.

50) П. А. Хромов, цит. праця, стор. 323 і також «Сборники статистических сведений о горнозаводской промышленности России», 1900, 1905, 1910, 1911 роки.

51) Богдан Винар — «Развиток української легкої промисловости», Денвер 1955 і також статті в журналі «Український Господарник»: «Українська текстильна промисловість» — «УГ», ч. 4/55, і «Шкіряно-взуттєва промисловість в Україні», «УГ», ч. 1/55.

52) Найбільші підприємства були в Катеринославській, Херсонській і Таврійській областях. Середні (від 100-500 робітн.) на Правобережжі й Лівобережжі. За ступнем концентрації Україна перевищувала російські підприємства. Найбільших 7 заводів України давали 6,2% всієї металургійної продукції імперії. Знову ж підприємства Донбасу в галузі вугільної промисловости виносили всього 6,2% до загальної кількості кам'яновугільних підприємств в імперії, але давали 67,1% видобутку вугілля. В 1902 р. зорганізовано «Продамет» акційне т-во для продажу металургійної продукції. В 1906 р. зорганізовано «Продвугілля», синдикат для торгівлі мінеральним паливом Донбасу (об'єднував 75% всього видобутку). В 1908 р. зорганізовано «Продаруд», шість великих рудних підприємств, що контролювали 80% видобутку руди в Україні.

53) М. Волобуев, цит. праця.

54) Дані подаємо за советським джерелом: «Нариси економічної географії УРСР». Вид. Української Академії Наук, Інститут Економіки. Київ, 1949, том I.

55) В. Садовський, цит. праця, стор. 131.

56) Цитуємо за О.Оглоблином, цит. пр. стор. 16.

57) У тому відношенні була важкою також роля «земств» Полтавщини, Херсонщини, Чернігівщини тощо. Про ці справи див. А. И. Ярошевич: «Очерки экономической жизни Юго-Западного края», вип. I-V, 1908-1912, і ін.

58) Література про Драгоманова дуже багата. В більшості полемічного або панегіричного характеру. Драгоманов разом з Павликом і Подолінським видавав у Женеві «Громаду», де поміщено багато матеріалів, цікавих нашій темі. Будучи соціалістом Прудонівського напрямку, заступав ідею «космополітизму в цілях, націоналізму в засобах-формах» (Загальна Енциклопедія, гасло Др.). Розгляд поглядів Драгоманова на господарський розвиток — тема окремої праці.

59) Микола Зібер (1841-1888) визначний український економіст теоретик і статистик. Не зважаючи на те, що батько його був швайцарцем — Зібер брав активну участь в українському громадському житті (Київська Громада). На доручення Півд. Зах. Відділу Рос. Геогр. Т-ва підготував програму для зібрання

статистично-економічних матеріалів. Після своєї праці в Київському Університеті (1873-75) виїхав до Швейцарії і, оселившись в Верні, піддержував живі зв'язки з Драгомановим.

60) Хведір Вовк (1847-1918), визначний український етнограф, світової слави антрополог та археолог. В своїх працях заторкував також різні питання українського господарства.

61) Євген Бачинський — «Україніка в Швейцарії», журнал «Україна», Париж, ч. 4, 1950, стор. 249. Не маючи змоги ближче розглянути тих справ, відсилаємо читача до статті Ст. Барана: «Перші українські державники-соборники», поміщені в журналі «Орлик», ч. 11-12 за 1947 р.

62) Лященко, цит. пр. т. II, стор. 41. Також: В. Воронцов — «Судьби капитализма в России».

63) В Росії ніколи не було повної академічної свободи. Професорів часто звільнювано з університетів, до звичайного явища належала справа заборони викладів з тієї чи іншої ділянки. При тому чи не найбільше терпіли економічні науки. Чужинські впливи на розвиток економічних наук дуже великі. Про ці справи див. J. F. Normang: «The spirit of Russian Economics». New York 1945, де подано певну літературу до того питання.

Політичні переслідування науковців у Росії мають свою довгу історичну традицію. Декілька типових прикладів: ув'язнено піонера російського панславизму хорвата Крижаніча, відмовлено публиту в Росії Ордин-Нащокіну, ув'язнено, а пізніше вигнано за межі імперії Посошкова, Новікова, Радіцева.

Мури університетів нічим не гарантували академічної свободи. З усіх викладових дисциплін найбільш «небезпечними» для російського режиму були соціально-економічні науки. У Росії були переслідувані відомі учені з європейським ім'ям, як напр. автор короткого довідника загальної статистики Герман (його праця опинилась на індексі заборонених в Росії книжок), проф. Геліч (історія філософічних систем), Арсенів (нариси статистики російської імперії), Плісов, проф. Шад (Харківський Університет — це до уваги одній українській науковій установі, що недавно святкувала ювілейні роковини університету) і багато інших.

64) Література про участь чужинних капіталів в народньому господарстві Російської імперії дуже багата. Назвемо на цьому місці тільки декілька важні-

ших праць: В. Ф. Брандт — «Иностранные капиталы, их влияние на экономическое развитие страны», т. I-II. Петерб. 1898-99., И. И. Левин — «Германские капиталы в России». Петерб. 1914. Л. Воронов — «Иностранные капиталы в России». Петерб. 1922., В. С. Зив — «Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности». Петерб. 1917.

65) Цитуємо за О. Оглоблином: цит. пр. «Вісник» ч. 63/54, стор. 7.

66) Мало дослідженим залишається питання т. зв. Чорноморської республіки, певної ідеї розмежувати господарські інтереси «Півдня» і «Півночі», що вийшла з неукраїнських господарських кругів Одещини.

67) П. Порш: «Економічні відносини України до інших районів Росії на робітничому ринку», Літ. Наук. Вісник, кн. 2 і 3. за 1912 р. і «Робітництво України» Записки Українського Наукового Товариства в Києві, тт. X-XII, 1911 р.

68) М. Стасюк «Економічні відносини України з Великоросією і Польщею», Записки Укр. Наук. Т-ва, Київ 1911 р. Крім того слід згадати працю К. Воблого і М. Новінського: «Торговельні взаємини Польщі з Україною і Росією» (рос. мовою) цитуємо за В. Тимошенко, цит. пр.

69) М. Грушевський у своїй великій «Історії України-Руси» присвячує багато уваги господарському життю України, тт. I, II, V-VI. Львів 1898-1907. Крім того, напр., у збірнику «Форми національних рухів сучасних держав», Грушевський, заторкуючи культурно-політичні справи України, представляє і умови економічного життя. Збірник вийшов за редакцією Костелянського. І. Франко: «Панщина та її скасування», Львів 1898 р. З інших авторів хочемо згадати: Т. Войнаровський — «Вплив Польщі на економічний розвій України-Руси», Львів 1910 р. І. Феценко-Чопівський: «Промышленность и природные богатства Галиции», Київ 1915.

70) В. Садовський, продовжуючи і розвиваючи зацікавлення Йорша, є автором таких праць з ділянки робітничого питання: «Господарські погляди українського поміщика в першій половині XIX ст.», Праці Укр. Іст.-Філолог. Т-ва, т. II, Прага 1939; «Праця в УССР», Праці Укр. Наук. Інституту, Варшава 1932, та «Робоча сила в сільському господарстві України», Праці УНІ, Варшава 1935.

71) В. Садовський, цит. пр., стор. 131-32.

72) Література на ту тему велика. До уваги чита-

ча подаємо назву однієї праці: Karl Nötzel — «Die Grundlage des geistigen Russlands», Jena 1917.

73) Лященко, цит. пр., стор. 491, т. I.

74) Хромов, цит. пр., стор. 148.

75) F. List: «Nationales System der politischen Ökonomie», 1841.

76) Свої погляди Вітте висловлює у праці: «Конспект лекцій о народном и государственном хозяйстве», Петерб. 1912 р.

77) Лященко, цит. пр., т. II, стор. 43.

78) Цікаво, що праці Менделєєва знайшли широкий відгук у підсоветських авторів.

79) Д. И. Менделеев — «Толковый тариф», вып. I, 1891, стор. VII.

80) Д. И. Менделеев — «Заветные мысли», 1904, стор. 209.

81) Хромов, цит. пр., стор. 267.

82) «Послевоенные перспективы русской промышленности». Харків, 1919 р.

83) Цікаво відзначити, що працю Гриневецького більшовики перевидали (не дуже, видно, перешкоджали їм декларативні протибільшевицькі нотки в тій праці) та знайшла вона широкий відгук в різних працях підсоветських російських економістів. Згадаймо хоча працю М. Вольфа: «Географическое размещение русской промышленности», Госиздат, Москва 1927. Автор — російський комуніст, бувший учень В. Дена і П. Струве.

84) Цитуємо за Садовським, цит. пр., стор. 133; у Гриневецького стор. 189.

II.

НАРОДНЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ ССРС

Українсько-російські економічні взаємини мало досліджені. Зокрема це відноситься до часу сформування советської влади в Україні. Немає найменшого сумніву, що такий стан має свої глибші причини. В Україні, як відомо, існує багато інституцій, які мають за завдання вивчати народне господарство країни також і в його теоретичній площині. Дуже добре знаємо, що політична економія з цілим рядом побічних дисциплін має в ССРС центральне значення, тому зовсім оправдано можна припускати, що певний розвиток економічних наук повинен припасти і на долю України. Тим часом ці справи в Україні виглядають трохи складніше як в самій Москві.

В різних советських інституціях, переважно всесоюзного значення, появляються часто праці, які так чи інакше заторкують економічні процеси в ССРС та їх теоретично обґрунтовують. Література в питаннях розвитку народного господарства ССРС начислює на сьогодні принайменше декілька тисяч назв, в тому та-

кож деяка частина історичних монографій, що розсліджують історичний розвиток різних господарських галузів в ССРСР, чи навіть, зокрема в періоді після другої світової війни, зустрічаємо численні спроби нав'язати до розвитку російської економічної думки царських часів, як матеріальної бази для советської економічної думки та її відношення до наявного довкілля. Не зважаючи на обставину, що в ССРСР появилася ціла низка праць, з обсягу розслідування народнього господарства поодиноких республік, такої праці для української проблематики зараз не зустрічаємо. *)

В советській науковій літературі також цілком не насвітлюються російсько-українські економічні взаємини, а їх заступають переважно скупі дані про історичний розвиток українського народнього господарства, яке звичайно розуміється як інтегральна частина російського економічного комплексу. У зв'язку з тим виникає питання — чи існує зараз в советських умовах самостійна українська економічна наука, чи існують і унаслідуються певні окремі українські економічні позиції, що були б відповідником відомого українського політичного «сепаратизму», який, як знаємо, постійно справляє великі клопоти центральному диспозиційному осередкові в Кремлі. Поставлене питання складне і вимагає дуже обережної розв'язки.

Недавно появилася з рамени Інституту Економіки Академії Наук УРСР об'ємиста праця п. з. «Нариси розвитку народнього господарства Української ССР», 1) в якій поданий пев-

*) Одинока праця про розвиток української економічної думки появилася щойно в 1956 р., у зв'язку з т. зв. «хрущовською відлигою». Про ці справи у третій частині нашої праці.

ний фактичний матеріал про напрямні розвитку народнього господарства України, що в деяких періодах (зокрема до 1940 р.) ілюструється і спеціально підібраними статистичними показниками продукційних величин у натуральному виразі.

Не зважаючи на раз-у-раз повторювані твердження про різні вияви «братньої» допомоги господарству України з боку Росії, — про розвиток певної української економічної думки, чи бодай розмежування українських і російських економічних позицій, немає ні найменшої згадки. При розгляді заходів комуністичної партії щодо піднесення продуктивності народнього господарства України — в праці наявна єдина основна тенденція: показати читачеві переваги впливів російського економічного комплексу на розвиток народнього господарства України, яке в свою чергу є (і це обов'язково!) невід'ємною інтегральною частиною цілісного господарського організму з назвою ССРСР.

Отже — теперішні офіційні позиції в ССРСР у тому питанні ясні. Цікавити нас може тільки історичний перегляд тієї справи та запитання — скільки в осягненню сучасного стану прийшло на долю певних органічних процесів в економічному розвитку країни, а наскільки досягнуто його за безпосередньою допомогою відкритого терору політичної системи...

Не розглядатимемо спеціально самих політичних умов розвитку української економічної думки під Советами, не зважаючи навіть на їх виключну важливість у тій справі. Бо відомо, що в Україні, яка користується статусом договірної советської держави — фактично немає і мови про якусь політичну самостійність влас-

них рішень. Конкретніше — російсько-українські взаємини мусять проходити в означених політичних рамках, які лежать поза сферою тільки економічних взаємин, згідно їх авторитетно підпорядковують до намаганої політичної концепції. Отже реєструватимемо тільки самі вияви певних економічних українських позицій, які існували в раніших періодах соціалізації України, не вглиблюючись при тому в політичні відносини, які повинні становити тему для окремого опрацювання.

Перед тим зупинимось ще коротко над періодом існування самостійної української держави в 1917-20 рр. Як виглядали українсько-російські взаємовідносини в тому часі?

Господарське законодавство молодій українській державі, за винятком гетьманського періоду, розвивалось по лінії панівної тоді соціалістичної ідеології. Центральною проблемою для впорядкування економічних відносин в Україні була справа землі. Постановою III Універсалу Української Центральної Ради з 20.11.1917 р. скасовано великі земельні володіння. В III Універсалі читаємо:

«Від нині на території Української Народної Республіки існуюче право власності на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств с. г. значення, як також на удільні монастирські, кабінетські та церковні землі касується... Признаючи, що землі ті є власністю всього трудового народу і мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає Генеральному Секретаріатові для земельних справ негайно виробити закон про те, як поряdkувати земельним комітетам, вибраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.» 2)

У III Універсалі відмічено також робітничє питання. Встановлено 8-ми годинний робітничий день та державну і робітничу контролю над промислом. З того приводу читаємо:

«Притисуємо Генеральному Секретаріату Праці від цього дня разом з представництвом від робітництва встановити державну контролю над продукцією в Україні». 3)

У IV Універсалі проголошено самостійність Української Народної Республіки та підтверджено соціалне законодавство, висловлене попередніми актами Центральної Ради.

Не маємо змоги займатись описом українського економічного законодавства та оцінювати поодинокі заходи українського уряду в напрямі налагодження господарського життя в країні. 4) При тій нагоді хочемо відмітити тільки одну промовисту обставину.

Соціалне законодавство української держави 1917-20 рр., за винятком доби гетьманату, носило виразні ознаки революційного часу з більшими або меншими відхиленнями в ліво. Причини того явища були також і зовнішньополітичної натури. Українська держава була в стані війни з Росією, а тому соціалні елементи (які тоді утотожнювано майже з соціалізмом) грали домінуючу роллю. 5) Большевики, не зважаючи на соціалне спрямування українського законодавства, зразу стали на шлях відкритого поборювання української державности, кермуючись в першу чергу економічними причинами. Г. Пятаков, на одній з перших конференцій большевицьких організацій в Києві, одверто заявляв:

«Піддержувати українців нам не приходитьсь, бо для пролетаріату цей рух некорисний. Росія без української цукрової промисловости не може існувати, те саме можна сказати й щодо вугілля (Донбас), хліба і т. д. Ці галузі продукції тісно зв'язані з усією рештою промисловости Росії. До того ж Україна не уявляє собою окремої господарської області, бо вона не має банкових центрів, от як Фінлядія. Якщо Україна відмежується митним муром від решти Росії, то промисловість харківської, чернігівської, полтавської та

ін. губерній, яка носить кустарний характер, буде з успіхом конкурувати з відсталою місцевою фабрично-заводською промисловістю (доти, натурально, доки ця не розвинеться), що являється кроком назад і для пролетаріату не бажано. В цьому рухові можна добачити і боротьбу національної буржуазії проти елементів соціальної революції: вона старається національними путями зв'язати революційний рух, повернути назад колесо історії». 6)

У тому відношенні цікавий матеріал дають дискусії советських економістів на Першому Всеросійському З'їзді Ради Народнього Господарства (Москва, 26. 5. — 4. 6. 1918). Один з тодішніх провідних советських економістів П. Мілютін у своїй доповіді н. т. «Економічне становище і економічна політика Советської Росії» робить спробу обґрунтувати в економічній площині існування Росії без своїх бувших колоній, як Україна, Польща, Фінляндія тощо. Це мабуть перша спроба в історії російської економічної думки будувати господарське життя Росії на підставі власного господарського потенціалу, без тих прибутків, що їх давали Російській імперії її багаті «окраїни», тобто землі неросійських народів. Розгляд економічної структури Росії в світлі її господарської залежності від України має для нас документальне значення, хоч й історичного порядку.

Коротко згадаємо деякі характеристичні місця доповіді, які мають для нас особливу вагу. В Україні, твердить Мілютін, були завжди лишки хліба, якими вона годувала Росію. За його підрахунками Україна дає Росії (стан 1916 року) приблизно до 516 міл. пудів хліба. Автор свідомий того, що в сучасний момент того хліба Україна Росії не дасть, тому подає облік сільсько-господарського збору в різних областях чорноземної полоси Росії, Кавказу і Сибіру і приходить до висновку, що при наявності доб-

ре поставленої організації запасів хліба повинно в Росії вистачити... Зрештою у дальшому автор рекомендує, щоб частину харчів одержати таки від України, але шляхом обміну за російські текстильні товари.

У дальшій частині доповіді Мілютін аналізує справу палива. За його інформаціями Донецький басейн давав Росії 1426 міл. пудів вугілля, Центральний район 45 м. п., Урал 98 м. п., Сх. Сибір 116 м. п., Кавказ 4,3 м. п., Зах. Сибір 82 м. пудів. Сама Україна споживає річно біля 700 мільйонів пудів, решта йшла на потреби Росії, себто біля 50% української продукції. Автор зазначає, що «при переговорах з Україною ми повинні жадати мінімальну кількість вугілля, яку ми бажаємо одержати від неї — до висоти 300 мільйонів пудів річно». 7) Натомість Мілютін за більш доцільне вважає розбудувати кам'яно-вугільні осередки Сибіру та більш інтенсифікувати видобуток вугілля в Підмосковському басейні. Подаючи статистичний матеріал відносно металургійної промисловости, Мілютін на закінчення свого доповіді запропонував з'їздові певні резолюції, де між іншим читаємо:

«Із більших наслідків Берестейського договору доводиться рахувати відділення України і Польщі — котре радикальним способом міняє розвиток промисловости у інших районах Росії. Через це відділення московська промисловість губить значну частину свого палива (до 70% заг. видобутку вугілля). Наслідком цього являється конче необхідним переміщення головних центрів нашої промисловости в райони здобування вугілля і руди — на Урал і Сибір — та посилений розвиток продукційних сил тих областей». 8)

Підписання Україною Берестейського миру викликало в большевиків широку реакцію. К. Радек у своїй доповіді «Економічні наслідки Берестейського договору» писав:

«Не буду вам пригадувати скільки втратила Росія, втрапивши Польщу, Литву, Прибалтійський край, Україну і загубивши покищо фактично Донецький басейн. Це означає втрату в 40% промислового пролетаріату і промислової продукції. Це означає втрату важких джерел сировини як Донецький басейн, котрий доставляє нам чавун і вугілля. Ви розумієте добре, що значить коли Росія втратила 90% цукрової промисловости. Ви розумієте добре, що значить втрата тих областей, з котрих Росія одержувала лишок хліба, який служив засобом для торговельного балаюсу. Територіальні втрати Росії дуже великі і колосальні втрати продукційних сил Росії. В першу чергу Росія втратила 40% кваліфікованих робітників. Сировинця і спеціально чавуну та сталі ми втратили коло 70%... Між відірваними частинами Росії існує глибокий економічний зв'язок, вони склали навіть у цій сукупності протиріч, яким є капіталізм, один економічний організм.» 9)

Доповідь Мілютіна зустрілась з гострою опозицією. Опонували передовсім «націонал-большевики», або точніше російські большевики, які в ім'я марксистських ідеалів проводили ту ж саму традиційну російську імперіальну політику. Їх речник Оболенський, різко виступаючи проти тверджень Мілютіна, зазначив:

«На відірвання України дивиться т. Мілютін як на певну історичну konieczність, з якою тільки приходиться рахуватись і котра тільки пересуває центр ваги господарства. Коли ви візьмете тези його реферату, то ясно побачите: раз Україна від нас відійшла, так воно так і треба, катастрофи тут ніякої немає, господарство неодмінно буде розвиватись в другому напрямі. Він дивиться на справу під знаком вічності. Розуміється можна сказати, що раз у людини відірзали одну ногу, то стало konieczним, щоб вона ходила на одній нозі. Але я думаю, що ходити на одній нозі не можна. І мені здається, що на одній нозі можна тільки скакати і то досить лихо скакати. І тому я цілком не поділяю точки погляду Мілютіна...»

«Україна являє собою саме область з одного боку надвишки хліба, а з другого боку область, що виробляє сировину. У відношенню до Півночі, що переробляє сировину, Україна являється джерелом постачання оброблюючої промисловости... Через розрив з Укра-

їною ми прийшли б до ще більшої економічної руїни. І для мене з цього випливає, що не можна вмовляти в наших селян і робітників думку, що немов би ми все те направимо «власними засобами». Навіть щоб хоч трохи дихати, щоб жити, — і для цього є konieczним повернення зв'язків між Україною і Великою Росією, повернення, розуміється, не шляхом імперіалістичної воєнної політики і «національного підйому».

«Іншим шляхом повинно проходити переведення повернення цього громадянського зв'язку — шляхом революційної боротьби робітників і селян всієї Росії... Замість того, щоб повторювати робітникам: «як ви зберете 25.000 людей і заснуєте продовольчий отряд, то здобудете хліб» — замість цього всю енергію треба ужити для того, щоб сказати «ви повинні революційним шляхом, відповідаючи революційній діяльності робітників і селян України, стреміти до повернення нарушеного зв'язку і тільки тоді будуть у вас хліб і праця». Як ми це скажемо просто, це буде корисніше, ніж будувати рожеві утопії відносно того, що ми зуміємо обійтись своїми силами». 10)

У висліді Оболенський запропонував резолюцію:

«Розчленування Великої Росії і України довело до найбільшої гостроти розстроєності суспільного обміну і зробило майже безвихідним економічне становище Півночі — району обробної промисловости. Тільки повернення суспільного зв'язку між цими двома частинами економічного організму дасть можливість нормально жити й розвиватись.» 11)

Запропоновану Оболенським резолюцію з'їзд відкинув з тактичних міркувань. На кордонах України стояло українське і німецьке військо, знову ж уряд гетьмана у жодному випадку не співчував большевикам. В грудні 1918 року Рада Народніх Комісарів у зв'язку з ануляцією Берестейського договору відмовилася у дальшому визнавати самостійність України. В «Известиях» Центр. Испол. Комитета з 24. 12. 1918 р. вміщено такий документ:

«Всім установам РСФСР Республіки. Циркулярно. Постанова Народнього Комісаріату Закордонних Справ. З огляду на те, що після анулювання Бере-

стейського мирного договору Україна не визнається більше советським правительством Російської Республіки за самостійну державу, Народній Комісаріят Закордонних Справ пропонує всім установам РСФСР Республіки строчно показувати всі постанови, що торкаються бувших українських громадян і уважати всі документи видані українською владою не дійсними. З дня оголошення тієї постанови всім особам і установам, що заступають інтереси бувшої української держави в межах РСФСР Республіки, — пропонується негайно припинити свою діяльність і зняти з помешкань, які вони займають, вивіски та оголошення, що свідчили про їх діяльність як установ і урядових осіб бувшої Української Держави.

Заступник нар. ком. Закордонних Справ: Л. Караван.» 12)

16. січня 1919 р., Директорія, обороняючись перед наступом большевицьких військ на Україну, оповістила офіційно війну сов. Росії. Наступ своїх військ на Україну повела сов. Росія в ім'я узискання з території України конечних господарських продуктів, щоб рятувати своє власне голодне населення. Можна догадуватись, що большевицьким військам в їх поході на Україну — присвічували не ідеї «визволення 14) України з-під капіталістичної буржуазної системи», як це зараз пишуть лихолати й ін. сов. історики, а скоріше під плащиком ширення комуністичних ідей прикривалась звичайна жадоба грабунку, наживи на багатій території української держави. Тодішня советська преса і не дуже то прикривала дійсні причини окупації України. Для документального навітлення тієї справи процитуємо відозву Московської Ради Робітничих і Червоноармійських депутатів з 6. лютого 1919 р. В згаданій відозві читаємо м. ін. таке:

«Товариші! Перемога повстання робітників і селян в Україні, встановлення в Харківській, Катеринославській, Полтавській губерніях і частині Донецького Басейну влади Рад — відкриває шлях порятунку

робітників і трудових мас Росії від голоду і господарської розрухи. Українська Червона Армія робітників і бідніших селян відвоювала у німецьких імперіялістів та місцевих поміщиків, кулаків, буржуазії дуже великі запаси хліба, м'яса, товщу, цукру, соли, вугілля, взагалі всього того — без чого голодує, хворіє та вмирає людинність наших міст. Запаси продуктів перевищують десятки мільйонів пудів. В цих запасах наш порятунок, наших родин, наших дітей, всієї нашої пролетарської революції. Запаси ці треба взяти під рахунок, треба підвести їх, для чого треба допомогти залізничникам у їх трудній справі. Кожний завод, фабрично-заводський комітет, професійна спілка, районна рада і партійна ячейка — повинні виділити дійсних робітників і послати їх на цю роботу. Нехай кожний завод, майстерня, обраний для цієї справи є зайвим шматком хліба, цукру, м'яса для голодних.» 13)

Ці самі напрямні підкреслюють тези Сталіна на X з'їзді партії:

«Загальні інтереси оборони республік з одного боку, відновлення зруйнованих війною продукційних сил з другого боку — владно диктують державну спілку окремих республік.» І далі: «Федерація советських республік, збудована на спільності військової і господарської справи є тією загальною формою державної спілки, яка дає можливість забезпечити цілість і господарський розвиток як окремих республік так і федерації в цілому». 15)

Три рази пробували большевицькі війська закріпитись на території України і три рази українському урядові УНР вдалось оборонитись перед большевицькою агресією. 16) В червні 1920 р. вдалось большевикам остаточно перемогти українські війська, які, не маючи жодної сторонньої допомоги, не могли протиставитись чисельно переважаючій сов. армії.

Окупація України большевиками зумовлює привернення попереднього стану, значить — відносин, які панували за часів царської Російської імперії. Колоніальний господарський визиск України продовжується — тим разом

новими заходами советської економічної політики, яка кермується у методологічній сторінці і далі традиційним російським централізмом. Фактично більшовики не принесли нічого нового до історичних напрямків у розвитку російської економічної думки. Советським економістам здавалось, що всі життєві питання можна легко розв'язати, застосовуючи наперед вивчені шаблони і загальні схеми.

Період «воєнного комунізму» з його найбільшим хаосом саме в господарському житті переконав більшовиків, що теоретичні напрямні і конкретна дійсність — це дві зовсім різні справи. У тому випадку не цікавлять нас історичні перегляди загального розвитку советської економічної політики. Хочемо тільки зазначити, що більшовицькі настанови відносно національних республік у економічній площині мали чисто політичний підхід. Ще в 1919 р. були вироблені певні напрямні відносно України. Як слушно підкреслює Садовський, 17) «питання господарської політики на Україні трактується у тісному зв'язку з політичними завданнями советської влади». У тому відношенню Раковський авторитетно заявив: 18)

«Закріплення пролетарської диктатури в Україні, в наслідок слабости українського пролетаріату, відсутности диференціації серед селянських мас, слабости комуністичної партії, а також в наслідок особливого географічного положення України, яке її зробило на протязі двох років пляцдармом імперіалістичного наступу на Советську Росію і, нарешті, в наслідок сильного розвитку професійного партизанського бандитизму і національної боротьби, можливе лише з допомогою сов. Росії і російської комуністичної партії. Лише при тісному об'єднанню господарсько-економічному, себто при централізації підрахунку і розподілу, як наших сил, так і матеріальних багатств Росії і України, можлива перемога робітників і селян в Україні.»

VIII з'їзд Російської Комуністичної Партії ще більш підкреслює потребу централізму для побудови советської економічної політики. «Максимальне об'єднання цілої господарської діяльності в одному загальному - державному пляні» 19) — це одна з основних тез з'їзду в ділянці господарських справ.

Отже, не зважаючи на певну еластичність советської політики в національному питанні 20) — в справах економічної політики старались більшовики зберегти якнайдалі йдучу централізацію, тому і навіть перша советська т. зв. українська республіка, яка ніби то на зверх визначалась повною самостійністю, 21) була фактично і формально обмежена у праві власних рішень саме у господарській ділянці. В резолюціях IV Всеукраїнського з'їзду рад про державні взаємини між УРСР і РСФСР читаємо:

«IV Всеукраїнський з'їзд рад, стверджуючи умову між центральними виконавчими комітетами УРСР і РСФСР про об'єднання комісаріятів військового, фінансового, залізничного, нар. господарства, пошт і телеграфів та праці — доручає наступному центр. виконавчому комітету провадити і надалі ту саму політику найщільнішого зближення». 22)

Таким чином, остаточно легалізовано повну господарську підпорядкованість України російським советським органам. VII з'їзд рад робітничих і селянських депутатів України 23) затвердив конституцію ССРР і тим самим советська українська республіка також і формально втратила свою політичну суверенність. Цікаво підкреслити, що, втративши свою «суверенність», советські українські чинники могли користуватись порівняльно більшою автономією у господарській площині, як це було за часів перед створенням ССРР.

Навіть лише на основі вгорі сказаного можна з цілою певністю ствердити, що большевики старались фактично зберегти традиційну тяглість у позиціях російської економічної думки, 24) що користувалась тепер вигідною платформою всесоюзних органів. Звичайно — російські централістичні прямування за часів царської Росії, так як тепер советські прямування всесоюзних органів, не завжди можна було узгодити з певними відосередніми течіями. Додаймо, що в господарській ділянці було досить ризиковно провадити більш еластичну тактику, подібно як це діялось у сформулованих Леніном позиціях у національному питанні. Реалізуючи свою економічну політику, большевики не завжди рахувались з обставиною, що співвідношення українсько - російських сил значно змінилось. Це т. зв. українське питання перестало бути «льокальною справою» однієї з «окраїн» Російської імперії, але в наслідок навіть короткого існування УНР, як самостійної української держави, набрало зовсім іншого звучання. Проведена робота українського уряду (також і в господарському секторі) залишила глибокі й виразні сліди у свідомості якнайширших українських мас, а подекуди наявність недавнього соціально-економічного законодавства УНР, було відповідним «козирем» для українських підсоветських чинників у їх спротиві проти централістичних намагань советських загальносоюзних органів.

До традиції української державности на-в'язували в першу чергу ті політичні українські групи, які після програної війни УНР з Советською Росією вірили, що вдасться їм оборонити українську державність, стаючи на радянську платформу. На увазі маємо боротьби-

ствів 25) і Українську Комуністичну Партію. 26) Характеристику відносин достатньо відзеркалює заява ЦК КП(б)У до Виконкому Комінтерну:

«Боротьбісти і їм подібні групи, що відколювались від основного табору української дрібної буржуазії та переходили на радянську платформу, дуже довго не могли зрозуміти ні основної засади ленінської національної політики, про керівничу роль робітничої класи і компартії КП(б)У в українській революції, ні всього революційного значення національного союзу робітничої класи України з робітничою класою Росії (ще в 1920 р. т. Шумський на конференції боротьбістів кваліфікував нашу партію, як організацію окупантів).» 27)

В декларації Української Комуністичної Партії, що її відчитано від імени делегатів УКП на IV Всеукраїнським з'їзді рад, що відбувся в Харкові 18.-21. липня 1920 р., стверджується, що

«Український пролетаріят, політично організований у державу, а економічно розпорошений і у такому вигляді підпорядкований Москві — це є та суперечність, у якій б'ється сучасна радянська влада, якою саморозкладається керуюча партія і яка параліжує пролетарську активність і творчість». — «Четвертий З'їзд Рад не виконає своїх завдань перед революцією, коли не розв'яже цю суперечність, не поставить дійсну незалежну УСРР з цілим апаратом економічного, політичного і військового управління та культурної творчости.» 28)

Таких виступів Советська Росія не могла толерувати на довшу мету. Тому як тільки припинилися фронтові бої з військами УНР і окупаційним військам вдавалось поступово придушувати великі селянські повстання в Україні, большевицька влада зразу приступила до ліквідації навіть і тієї номінальної «самостійности» Української Советської Республіки. Як зазначає Скрипник, до КП(б)У прийшло від боротьбістів 4000 людей. Зараз в Україні всього

119 боротьбістів, бо решта підлягла чистці (за національні пережитки) або виїхала з України в Росію». 29) В 1925 р. в порозумінню з Комінтерном остаточно зліквідовано і УКП. Єдиним політичним речником залишилась КП(б)У, обласна організація РКП(б), а пізніше ВКП(б). 30)

**

Плянуння промисловости в СССР почалось зразу у всесоюзному масштабі по окремих промислових галузях, не звертаючи особливої уваги на інтереси поодиноких республік, в тому числі й України. Фактично крім шаблонних стверджень і загальникових директив — більшовики не дали жодної конкретної програми для відбудови зруйнованого народного господарства України, не трактуючи його як певну природну господарську цілість. Всі важливіші господарські питання розв'язувались у всесоюзному масштабі, кермуючись принципами авторитативного централізму. При тому прийнято, як це ми вже зазначали, як основну тезу для напрямку советської економічної політики — перевести реорганізацію советського промислу обличчям на схід. Цьому принципу мали підпорядкуватись всі советські республіки, а також Україна з певним рівнем промислового розвитку.

Поширюючи ідеологічну плятформу тієї економічної політики, доповнено й належно обґрунтовано думки російського економіста Гриневецького, зовсім не турбуючись, що їх висловив противник більшовицького режиму. Це завдання виконав учень проф. Дена і Струве — доцент М. Вольф у своїй праці «Географічне розміщення російської промисловости». 31) І хоч Гриневецький був російським «білим» емі-

грантом, а Вольф росіянином-притосованцем до більшовицького режиму, то висновки у двох згаданих працях тотожні. Щобільше, дві праці визначаються тим же «україножерним» духом і — наприклад — для советського економіста Вольфа не існує навіть назва Україна (дарма, що ту назву носить одна з советських республік), а тільки традиційний «Юг России».

Темою праці Вольфа — географічне розміщення промисловости. Це розміщення розглядає автор в історичному аспекті, зокрема підкреслюючи зміни в часі війни і після неї. Подаючи географічне розміщення капіталовкладань, вимагає Вольф певної реорганізації в тому напрямі. Реорганізацію географічного розміщення капіталовкладань слід розуміти як переорієнтацію з наголошенням першочерговости східних, зауральських теренів. Автор вимагає освоювати в першу чергу російські етнографічні землі і далі економічно культивувати великі східні простори Сибіру, де російський елемент зчасом набуде домінуючого становища.

«В тому часі, — пише В. Садовський, 32) — коли російські наукові кола розробляли теоретичну концепцію розвитку імперської промисловости, що могла б виправдати базування промисловости на чисто російських районах, російські технічно-інженерні кола поставили собі за завдання розробити ці можливості з технічного боку. В 1913 р. технічні кола Сибіру й Уралу почали розробляти питання про можливості промислового розвитку Уралу і Кузнєцького басейну та поставили на денний порядок питання про Урало-Кузнєцький проект. В усій повноті цей проект розробило в роках 1918-20 «Товариство сибірських інженерів», яке виділило в цих цілях спеціальну комісію під головуванням проф. Готовського.»

Таким чином праця Вольфа була логічним продовженням започаткованих російським царським урядом економічних плянувань і у тому відношенні більшовики не подали жодної но-

вої думки, переймаючи царську традицію. До того можна б ще додати одну, на перший погляд дрібну, але дуже характеристичну обставину. Поставимо питання — хто в початках советського економічного плянування кермував тими роботами, хто сидів при кермі советських економічних установ і організацій? Тими господарниками були очевидно росіяни, говорячи про національні відносини в тій ділянці. Ті росіяни були передовсім фахівцями, вихованцями дореволюційних шкіл і тому легко зрозуміти, чому концепції Гриневецького знайшли серед них такий живий відгук. Партійних кадрів советських економістів було дуже мало, зрештою і серед них, вихованих на традиційних положеннях російської економічної думки, — нова, започаткована російським царатом, концепція перебудови структурного обличчя промисловости знаходила також вдячний ґрунт і зрозуміння. Таким чином нічого не стояло на перешкоді тому, щоб не зважати на інтереси поодиноких національних республік та переводити економічні плянування так, як це буде вигідно для російського економічного диспозиційного осередку.

До речі треба завважити, що проростання російських імперіяльних настанов у роботу совгоспод. органів зустрічалось з частинним спротивом зі сторони т. зв. ортодоксальних марксистів, які в початках все ж таки намагались вложити певний зміст у формування директив советської економічної політики, узгіднивши її бодай в узлових пунктах з постановами XII з'їзду ВКП(б) в національному питанні. Цікаву деталь дає доповідь Рикова на XV партійній конференції в жовтні 1926 року. Риков в доповіді заявив: 33)

«Державна плянова комісія лише тепер починає переходити від складання плянів щодо виробничих ліній до укладання по районах і областях. Треба рахуватися з тим, що та економічна географія, той розклад промислових центрів і пром. районів, який ми маємо до теперішнього часу, є наслідком кріпацтва, і царського часу, а часом і своскорисних інтересів шляхти і поміщиків... Процес індустріалізації повинен і щодо економічної географії привести до раціоналізації виробництва для найбільшого використання природних багатств кожного району».

Українські радянські економісти ніколи не погоджувались з таким положенням. Спротив настановам централізаційної політики ішов з різних сторін. В першу чергу протестували українські господарники. Значить, ті люди, які брали активну участь в практичній роботі при розбудові українського народнього господарства і на основі того практичного досвіду бачили, що більшість директив советської централізаційної економічної політики — безпосередньо вдаряє по інтересах господарства України, підпорядковуючи його нагальними методами диспозиційному осередкові в Москві. Опротестовуючи ті заходи, українські господарники вживали всіх засобів, що стояли їм тоді до диспозиції. Використовували і урядові трибуни, до яких мали доступ, виконуючи різні функції в урядовому державному апараті. Оживлені дискусії велися на крайових партійних з'їздах, районних конференціях, на форумі профспілок, в центральній і провінційній пресі, словом, всюди — де була живою українська життєва б'ючка, де відчувалось, що українські інтереси загрожені, підпорядковані та ігноровані з боку центральних органів, які, маючи осідок поза межами України, диспонували українськими життєвими справами. При тому не йшлося вже тільки про заступництво «місцевих інтересів»,

інтересів якоїсь провінції, яка вимагає певних автономних прав від центру. Від часів революції, короткого, але вагітного в вирішальні події періоду української самостійної державности, українська економічна думка зробила великий крок вперед, стала на самостійних і власних позиціях.

Вивчення народного господарства України, без якого годі було і думати про глибше обґрунтування українських економічних позицій, було завданням доволі складним і небезпечним. Вправді праці ортодоксального марксиста історика Покровського, зокрема його праця «Марксизм і особливості історичного розвитку Росії», полегшували можливості критики, саме з марксистських позицій, бувшого царського режиму, але вже і тоді відчувалось, що де загрожена була цілість імперії, там російські марксистки виразно схилились до поглядів російських праців, а навіть реакційних кругів.

Прикриваючись марксистською інтерпретацією, українські вчені, як і українські господарники, ті можливості вповні використали. Велику роботу проробила Всеукраїнська Академія Наук, зокрема її Третій Соціально-Економічний Відділ. ВУАН заснована українською владою за гетьманату продовжувала працювати і в нових обставинах. 34) В початках головою III Відділу був акад. О. Левицький, 35) опісля акад. Р. М. Орженцький, а з 1922 р. акад. М. П. Василенко. Не зважаючи на дуже погані матеріяльні обставини (в початках советська влада зовсім не турбувалась матеріяльним забезпеченням наукових інституцій), праця Відділу поступово розвивалась у різних спеціалізованих комісіях. І так слід згадати, що з 1919 року працювала (заснована акад. Орженцьким)

комісія для дослідів бюджетових питань, окремий інститут для вивчення економічної кон'юнктури та народного господарства України тощо. 36)

За часів НЕП-у праця ВУАН помітно розширилась. В тому часі в рамках III Відділу розпочинає свою працю комісія для вивчення народного господарства України, що поклала великі заслуги у справі вивчення українських економічних можливостей. 37) Величезне значення для перспективного обґрунтування розвиткових процесів української економічної думки мали праці з обсягу історії народного господарства України. Як зазначає проф. Витанович, 38) в 1920-их рр. в Київському інституті народного господарства існувала окрема катедра історії народного господарства (керівник О. Оглоблин), в тому часі і появляються важливі історичні праці М. Слабченка, Д. Багалія, О. Оглоблина та інших. 39) З інших автономних інституцій III Відділу слід згадати комісію вивчення фінансових справ та семінар для вивчення народного господарства України. 40) Праці III Відділу започаткували систематичну переоцінку дотеперішніх позицій в російському економічному мисленні, що трактувало економічний комплекс України як своєрідну «окраїну» Російської імперії і тим самим догідну територію для економічної експансії, яка повністю покривалась з політичними цілями. Проф. І. Витанович, характеризуючи працю III Відділу, зокрема опублікований в 1923 р. «Збірник Соціально - Економічного Відділу», підкреслює, що в ньому «опубліковані найважливіші синтетичні праці з економіки України». В них, як і в інших виданнях до 1931 року, виразно виявлені намагання систематич-

но дослідити народне господарство України в цілому, в аспекті природно-питомих йому інтересів. 41)

Праця українських учених, серед яких майже не було членів комуністичної партії, не була на руку советській владі. Може найбільш небезпечною з точки збереження большевицьких інтересів була праця Соціально-Економічного Відділу, який тому, як перший, попав під тиск примусової «політизації», або кажучи точніше, — советизації, значить, до складу Відділу насильно включено більш і менш науково кваліфікованих працівників, членів комуністичної партії з завданням контролювати його роботу. 42)

Це зокрема було конечно потрібним у відношенні до праці комісії для вивчення народного господарства. Як зазначає Полонська-Василенко, 43) ця комісія «працювала в складі акад. К. Г. Воблого — голови, заступників: Г. О. Кривченка та А. І. Ярошевича, обидва штатні, та 12 нештатних. Завдання комісії: 1) дослідження продукційних сил України, 2) форми, можливості та вага участі України в світовому господарстві, 3) умови процесу та наслідки переходу України до нового аграрного ладу, 4) перспективні плани економіки України, 5) опрацювання історії різних галузей народного господарства України. Комісія видала три випуски «Праць».

Треба зазначити, що такі справи як дослідження продукційних сил України, а зокрема перспективне планування 44) мали дуже практичний відгук у працях українських державних господарських органів.

В 30-их рр. фактично знищено всі самостійні прояви української науки, саму Акаде-

мію перетворено у філіял Всесоюзної Академії Наук СРСР з усіма з того стану випливаючими наслідками. Від того часу про якісь самостійні українські позиції, окремішні від всесоюзних-російських, говорити не приходиться. Все ж таки та велика самостійна робота українських науковців в 20-их рр. не пройшла марно. В тому часі збудовано тривкі підвалини для самостійної української економічної науки, визначено дальші шляхи для її розвитку, а що важніше — вивчено і розпрацьовано історію народного господарства України. Все це разом мало для розвитку української економічної думки величезне значення. Сподіваємось, що ті справи в українській економічній літературі будуть ще всебічно насвітлені, бо наші фрагментарні завваги мають тільки загальникове значення.

Як ми вже зазначили раніше, праці українських науковців (за малими винятками — немарксистського напрямку) мусіли мати певний вплив на українських економістів, господарників-практиків, що займали в державному апараті України різні більш і менш відповідальні становища. Саме в секторі практичної господарської дії, в господарському державному апараті України, що був чи не найтісніше пов'язаний з диспозиційною централею в Москві, виникає згодом гостра опозиція до економічної політики советського уряду. Актуальні напрямні советської економічної політики вдаряли по інтересах народного господарства України, які не покривалися, а часом і різко розходились з життєвими інтересами самої Росії. А господарські події з щоденного життя країни тільки підтверджували сказане.

Тими справами був заторкнений між іншими державними інституціями і Український

Держплан, що мав певне відношення до советського плянувального апарату і тим самим посередньо відповідав за напрям актуальної економічної політики. Треба б зразу відзначити, що плянувальні органи в початках свого існування не виявляли тих компетенцій, якими вони нині розпоряджають. Їх функції можна окреслити як діяльність дорадчих органів, еگزективна сила була тоді виключно в руках відповідних совнаркомів. Все ж таки між всесоюзними плянувальними органами і українським Держпланом були суттєві різниці. Держплан СРСР провадив свої роботи у всесоюзному масштабі без обов'язку консультиватись з республіканськими держпланами. З другого боку, праці українського Держплану, як дорадчого органу республіканського значення, мали на увазі саме інтереси республіки, як певної окремішньої господарської цілоти, і тому так дуже різнилися від вислідів всесоюзного плянування, що інтереси окремих республік підпорядковували інтересам цілоти, чи точніше інтересам російським, які ту «цілість» персоніфікували. Для ілюстрації нашого твердження вистачить ознайомитись з поодинокими висновками такої стандартної праці українських радянських економістів 20-их рр., як офіційне видання Держплану України «Шляхи народньо-господарського розвитку УСРР». 45) Поміщені в тій праці матеріяли є проектом до побудови п'ятирічного пляну, що його виготовили українські економісти, де узглядено у великій мірі умови історичного розвитку народнього господарства України. Цей проект у жодному випадку не покривається з положенням всесоюзного плянування, яке в тому часі також дуже інтенсивно розпрацьовувалось. 46)

Як було вже зазначено, всесоюзне плянування кермувалось у своїй роботі інтересами Союзу як цілоти — це значить, що проектування окремих промислових галузів чи комплексів промислових споруд переводилось вповні централізовано, а їх географічне розміщення не обов'язково брало до уваги господарську специфіку району, де дана промислова будова проектувалася. Таким чином в промисловому плянуванні за нерідкими випадками був повністю відсутній внутрішній зв'язок між поодинокими виробництвами в даному районі, що очевидно ніяк не сприяло цілісному розвитку народнього господарства у поодиноких територіальних клітинах. Ця настанова задержувала потрібний розвиток і у відсталих промислових галузях в Україні.

Українські економісти не погоджувались з існуючим станом. Ознайомившись з першими варіантами п'ятирічки — український Держплан виготовив окрему резолюцію, що протестувала проти всесоюзних постанов, які вдаряли по інтересах народнього господарства України. Для документального насвітлення тієї справи відкличемося до тез В. Введенського, прийнятих на засіданні Президії Держплану, що відбулось 24. і 25. жовтня 1927 р. Там читаємо:

«В інтересах більш закінченого уявлення про народне господарство України і виявлення всіх тих ресурсів, які воно має, — ми не можемо обмежитись лише представленням заяви про необхідні потреби України. Тим то ми методологічно йдемо по шляху укладення розгорнутого пляну розвитку народнього господарства УСРР як певного умовно єдиного, економічного цілого». 47)

Таким чином Введенський виразно відкидає вимоги союзного плянування, бо плянуван-

ня народного господарства мусить відбивати інтереси цілоти українського економічного організму та служити передовсім потребам власної української економіки. На іншому місці цей самий автор виразно заявляє, що всесоюзні планувальні органи повністю ігнорують інтереси поодиноких республік, підпорядковуючи таким чином економіку України потребам центру.

«Союзний Держплан у першій стадії роботи по п'ятилітньому плану не визначив і по суті кажучи — навіть не намагався визначити характер свого співробітництва з місцями, що в певній мірі впливало з тієї установки на монополію розв'язання завдання, яку взято було союзною комісією по перспективному плану при укладанні першого варіанту п'ятиліт-ки». 48)

Для розпрацювання поодиноких ділянок народного господарства України, Держплан УСРР покликав до життя ряд спеціалізованих комісій з завданням запропонувати детальні плани промислового розвитку в поодиноких галузях. Всі ті роботи Українського Держплану були мало, чи точніше зовсім не скоординовані з працями всесоюзних планових органів. 49) При тому основною тенденцією в роботі Українського Держплану було протиставитись панівним тоді напрямним всесоюзних органів — перенести осередок важкої промисловости на схід, розбудовуючи його коштами і засобами старших промислових осередків, до яких в першу чергу належала Україна. Беручи участь в дискусії про обличчя майбутніх планувальних робіт, Президія Українського Держплану на своєму пленарному засіданні (24.-25. 10. 27.) виносить обширні постанови, які характеризують назріваючий конфлікт.

«Президіум Держплану ухвалює прийняти комісією 50) по перспективному плану напрям у розвитку

української промисловости, що виходить з оцінки величезного завдання, яке вона має для індустріалізації СРСР. Президіум вважає за правильну концепцію про гірничо-промисловий південь України, що покладено в основу будови плану, як про єдиний господарський комбінат, в якому сполучення добути вугілля і руди з виробництвом заліза, машинобудівництвом, хемічною і селікатною промисловістю, залізничим і водним транспортом творить найважливіший в Союзі центр виробництва засобів продукції. Завдяки запасам в своїх надрах, наявності існуючого чинного капіталу, вкладенню нових капіталів, що переведено за останні роки, Донбас на ближче десятиліття покликаний бути основним енергетичним центром, який постачає тверде мінеральне паливо для майже цілої європейської частини Союзу, відповідно до чого намічено перспективи розвитку кам'яно-вугільної промисловости Донбасу. Сполучення кам'яно-вугільних багатств з потужними запасами залізних і марганцевих руд Криворіжжя і Нікополя при інших сприятливих умовах роблять Україну оптимальним районом європейської частини Союзу для розвитку металургії чорних металів, важкого машинобудівництва, засобів транспорту, забезпечуючи одночасно можливість створення технічно високого типу підприємств зі спеціалізованою масовою продукцією, яка наближує південь України до найбільших європейських центрів важкої індустрії.» 51)

Українські економісти уважали Україну багатим господарським районом з високо розвиненою промисловою продукцією. Основні намагання українських чинників проходили в напрямку поповнити цілісний господарський розвиток України тими промисловими галузями, які до того часу були занедбанними, дякуючи напрямним царської економічної політики. Натомість для України фактично мало актуальною була модна тоді дискусія в советській пресі про допомогу «відсталім районам», що завершилась відомою резолюцією XV з'їзду ВКП(б).

Все ж таки слід зареєструвати факти і такого підходу до потреб розбудови економіки

України, їх речником можна вважати бувшого укапіста А. Річицького, який в «Більшовику України» 52) саме і доказував, що Україна є тим відсталим економічним районом і тому потребує спеціальної допомоги. 53) У всякому випадку, якими не були б поодинокі погляди різних представників українських економічних установ, всі вони згоджувались в одному: українське народне господарство слід розбудувати як певну монолітну цілість і тільки були різниці у підході до виконання того завдання. Тодішні погляди українських економістів можна б умовно звести до трьох основних пунктів:

1) Україна є природно багатим економічним районом з відповідним рівнем сільського господарства і важкої промисловости. Природні умови визначають промисловий розвиток України. Згідно з тим слід заступити дотеперішній односторонній промисловий розвиток України (зумовлений колоніальним царським режимом) певним промисловим розвитком згідно з заступництвом промислових сировин.

2) Україна творить природну господарську цілість, яка складалась на протязі історичного розвитку народного господарства України і порушення цієї гармонійної цілоти неодмінно відіб'ється негативно на інтересах народного господарства України.

3) Як підсумок: всяке господарське планування мусить включати вищенаведені основні заложення і тоді воно буде позитивно впливати на дальший розвиток української економіки.

Про ці речі відкрито заговорив провідний український економіст, член комуністичної партії, Волобуев. Він в першу чергу підкреслив самостійність української економіки.

«В разі ж мова йде про внутрішню характеристику економіки СРСР — пише Волобуев, — 54) то називати її економікою одної країни було б великою помилкою. Адже ж така постановка питання виявляла б нерозуміння того, що після революції українська економіка перестала бути «додатком» до російської, що ця економіка тепер є рівноправна.»

При тому цитований автор гостро виступає проти механічних тенденцій советських всесоюзних органів, що мали тоді проєкт поділити Україну на два економічні райони.

«Щодо більшости республік, — говорить далі Волобуев, — мова йде про те, що їх терен менший за край (область), або що їхні кордони не спадаються з кордонами Держплану. Україна за проєктом Держплану поділяється на два райони і її терен більший за один край (область). Принципи народно-господарської єдності України гостро протирічать такому розриву терену... Треба однак відзначити, — наводить автор слова Баранського, — що здійснення Держпланівського проєкту здібує істотні перешкоди національно-політичного характеру роздвоєння одної України... Одначе справа не лише в політичних труднощах, — додає вже сам Волобуев, — ми уважаємо Україну за народно-господарське ціле.» 55)

Свої тези висував Волобуев в дуже обережній формі, прикриваючись марксистськими позиціями. Не зважаючи на це, такий сміливий виступ Волобуєва викликав широку реакцію, а далі й репресії, що у висліді принесло фізичну ліквідацію для того видатного українського економіста, а після його смерті означення «волобуївщина» стало в советській літературі рівнозначником для «націоналістичного» ухилу в українській економічній науці.

Цікаво відзначити, що головними опонентами Волобуєва були інші українські комуністи, а сама Москва в ту досить небезпечну дискусію з самого початку безпосередньо не ангажувалась. Але і в тих виступах важко заприпитити тотальну негатию поглядів Волобуєва

хоча б у такому основному питанні як колоніальна структура народного господарства України. А у деяких випадках зустрічаємось навіть з посереднім потвердженням поглядів Волобуєва, де опоненти звертають критичну увагу на другорядні речі, не займаючи до основного питання економічного колоніалізму, як факту, дефінітивного становища. На увазі маємо виступ А. Річицького. 56) Названий автор, користуючись довоєнними публікаціями українських економістів Порша, Мальцева і других, 57) доказує, що Волобуєв помилився в своїй оцінці колоніалізму, бо — мовляв — теперішня економічна експлуатація України в порівнянні з часами царату двічі зменшилась. Очевидно, факту економічного колоніалізму автор заперечити так і не може, а наведені ним цифри тільки підтверджують його в дещо применшеному вигляді. Отже, за даними Річицького, поміщуємо таку статистичну таблицю: 58)

Джерело	Роки	Держ. приб. з України	Держ. вид. в Україні
в мільйонах карбованців:			
Порш	1898-1902	1883,0	1042,0
"	1903-1908	2367,0	1301,0
"	1908-1910	1645,0	947,0
Мальців	1913	699,6	383,2
Укрдержплан	1925-26	702,9	616,1
"	1926-27	914,2	785,9
"	1927-28	1017,4	936,3
Джерело	Роки	Не повернено в Україну	у % до прибутку
Порш	1898-1902	842,0	45%
"	1903-1908	1066,0	45%
"	1908-1910	698,0	44%
Мальців	1913	316,5	45%
Укрдержплан	1925-26	86,8	12%
"	1926-27	128,3	14%
"	1927-28	80,5	8%

Фактично подані дані Річицького дуже близько підходять до висновків Волобуєва. Зовсім слушно відмічує відомий український економіст-емігрант проф. Гловінський, 59) що Річицький зумисно збільшив фінансову експлуатацію України за царату. Бо, як відомо, праці Порша і Мальцева заторкують фінансовий балянс України, дані Держплану подають територіальний бюджет УСССР. Тому ні Порш, ні Мальцев не відрахували тих сум, що їх повинна б Україна розходувати на удержання таких центральних установ як пошта, телеграф, дипломатичної служби й подібних установ, які служили б українській державі, а тоді містились в Петербурзі. Отже, якщо б відрахувати потрібний відсоток на ті справи, тоді відсоток неповернених в Україну сум значно зменшиться і дорівнюватиме, подібно як і в Волобуєва, — 20-21%. Поданий Річицьким «відсоток експлуатації» за большевицьких часів менший як у Волобуєва, але він все ж таки є наявним фактом і виразним показником колоніального становища народного господарства України і в часі советської влади.

Треба зазначити, що числовий матеріал для своєї праці взяв Волобуєв з висновків другого українського економіста - фінансиста В. Доброгаєва, що старався визначити поняття «територіального бюджету» України. Іншими словами, ходило про визначення фінансової експлуатації України, яке переводилось бюджетними операціями. Бюджетові права для України були вже від довшого часу оспорювані і між українськими економістами з одної сторони та советськими союзними органами з другої велась гостра суперечка. Українські державні чинники вимагали виразних бюджетно-

вих прав для України і у тому відношенні в українському становищі не було жодних суттєвих різниць. Навіть такий ортодоксальний комуніст-ленінець як Скрипник, завзятий опонент Волобуєва, ще в 1923 р. на нараді відповідальних робітників національних республік, що відбулась в Москві за участю ЦК РКП, заявив між іншим таке: 60)

«... Не досить просто проголосити, що республіки повинні мати визначений бюджет, про що є постанова ЦК. Тепер цю постанову треба висловити певніші і сказати, що республіки мають право не тільки пересувати з одного розділу до другого — це право велике, але недостатнє. Коли в одному кармані воша на аркані, а в другому блоха на ланцюгу, то хоч як перекладай з одного кармана до другого, нічого не вийде. Бюджетове право треба гарантувати, надавши визначені прибутки республікам. А проте у цьому питанні апарат Наркомфіну думає трохи інакше...»

В. Доброгаєв 61), конструуючи територіальний бюджет України, обчислює на основі офіційних советських статистичних даних відсоток прибутків з народного господарства України, що його віддається поза межі української території. Відношення прибутків і витрат творять в його схемі «коефіцієнт експлуатації» народного господарства України, що переводиться московською метрополією. Його статистична таблиця така:

Фінансова експлуатація України

	1925/26	1926/27
	в тис. карб.	
Прибутки УССР	689.467	852.300
Видатки УССР	554.250	686.200
Залишок прибутків	135.217	166.100
	у %%	
Відношення прибутків до видатків	124,5	124,2

При тому, в наслідок існуючих політичних обставин, Доброгаєв примушений заявити, що зужиткування частини прибутків поза межами України не є ще само по собі негативним фактом, бо Україна зобов'язана певною «соціалістичною солідарністю». Отже, стверджуючи, що «Україна дала безумовно істотну підтримку економічно менш міцним, вірніше дефіцитним республікам», Доброгаєв висловлює побоювання, що темпи тієї економічної підтримки Україною інших частин ССРСР можуть спричинити «обезкровлення здорового і міцного господарського організму за рахунок надмірного і часто-густо мало ефективного будівництва в інших господарських районах».

В тому часі появляється також багато праць, що заторкують не лише історичний розвиток народного господарства України, але наświetлюють цілий ряд практичних питань в тодішній економіці. 62) Велику роботу в тому відношенні поробила комісія для справ металургії, що входила в склад Держплану України. Саме в тому секторі постанови всесоюзних органів знайшлись в гострій суперечності з життєвими інтересами України. Українські чинники домагались повного розвитку продукційних сил України. 63)

Були висловлені побажання, щоб советський уряд у противагу до практики царського режиму допустив до повного промислового розвитку України, зокрема дозволив розбудувати металургію і на тій базі різноманітне машинобудівництво. Тим часом спрямування офіційної советської економічної політики носило виразну східню орієнтацію. Нав'язуючи до традицій царської російської економічної думки, всесоюзні органи підчеркували конеч-

ність першочергової розбудови Уралу та інших промислових осередків Сходу. Комісія при українському Держплані не поділяла позицій всесоюзних органів і з того приводу на сторінках преси появилася досить цікава дискусія. Щобільше, з рамени Держплану вийшло декілька окремих праць, присвячених тій проблемі. Позиції українських економістів з'ясовані в праці Діменштайна «Проблема районування металопромисловости». 64) Для характеристики існуючих відносин процитуємо деякі місця з названої праці.

«Урало-Кузнецкий проект (проект витоплювання на Уралі на кузнецькому паливі до 200 міл. пудів чавуну) знаходиться у вражаючій суперечності з принципом всесторонньої індустріалізації країни і системою раціонального районування в ній промислової продукції в силу таких підстав:

а) Собівартість чавуна при однаковій середній тарифній ставці з півднем, яка забезпечує лише покриття експлуатаційних видатків залізниць, а не відсотків на капітал — а встановлення нижчої ставки, що забезпечить меншу вартість уральського чавуна, означає для залізниць таку саму втрату, що покривається з загально-державних засобів, себто, ніякої вигоди для держави — буде для коксового чавуна на Уралі вище ніж на півдні бодай на 15-20 коп. на місці виробництва, а в головних пунктах споживання на 25-30 коп., що при річному витоплюванні чавуна в 200 міл. пудів складає для держави загальну втрату не менше 50-60 міл. крб. річно; при встановленні тарифної ставки, яка включає оплату відсотків на залізничний капітал і його погашення, ці втрати зростають не менше, як на 50%.

б) Одержання на Уралі 200 міл. пудів чавуну вимагає на Уралі і в Сибірі витрат на залізничне будівництво в сумі 275 міл. крб. (без рухомого складу), в той час, як збільшення витоплювання на півдні на ті самі 200 міл. пудів вимагає витрат на ту саму мету не більш як на 40 міл. крб...

в) Коли взяти до уваги всі обставини, то перекидання уральської руди в Кузнецкий басейн безмірно більш раціональне, ніж перекидання кузнецького вугілля на Урал, сама будова однотипних заводів на

півдні має коштувати значно дешевше, ніж на Уралі. З огляду на те, що плян розвитку на Уралі машинобудівництва базується на Урало-Кузнецькому проекті, то і здійснення його є в такій самій мірі нераціональне і суперечне принципів централізації ССРСР.»

І далі говорить автор:

«З огляду близькості рудних і вугільних покладів — без порівняння в кращому становищі, при сучасному стані знання продукційних сил країни, знаходиться південь, бо Урал лежить далеко від великих вугільних покладів (у віддалі до 2000 верст), що виключає всяку раціональність довозу палива для нових заводів, а близькість великих рудних покладів для Кузнецького басейну тим часом не встановлено. Південь має найбільші в Союзі і компактно положені поклади високоякісної руди і є єдиним величезним по своїх запасах місцем з виключно дешевою високоякісною рудою і єдиними великими покладами марганцевої руди. Хоч у відношенні якості і запасів вугілля південь далеко уступає Кузнецькому басейнові, але й його запаси цілком забезпечують практично можливий зріст залізної продукції не менш як на століт. З огляду близькості до головних ринків металоспоживання, південь знаходиться в значно кращому становищі як Урал і без порівняння кращому ніж Кузнецкий басейн, який на протязі десятиліть може спиратись лише на район азійської частини ССРСР і прилягаючих до неї країн, район, що розвивається розмірно слабо. Через те для ближчих десятиліть єдиним оптимальним районом великого масштабу є південь, де мусіло би бути сконцентровано коло 90% витоплювання чавуну і 75% витоплювання всього чавуну в ССРСР, а в другу вже чергу Кузнецкий басейн.»

Українські економісти всіма можливими засобами старались спинити реорганізацію советського промислу обличчям на схід. Крім видвигнутих аргументів, які ми вгорі цитували, висунено ще цілий ряд інших причин економічного порядку, які характеризували недоцільність тих всесоюзних проектів. Одною з поважніших причин була також недостача кваліфікованої робочої сили в тих мало освоєних і некультивованих районах. В передмові

до другої праці, що також поборювала ті тенденції 65), читаємо таке:

«Коли раніше ми могли уважати найістотнішими труднощами для широкого промислового розвитку Уралу і зокрема для утворення великих металургійних заводів, що працюють на коксі, велику віддачу, яка відділяє Урал від покладів коксового вугілля (тепер Урал одержує вугілля навіть з Донбасу) і величезні транспортні труднощі, то згідно з працею Е. О. Шатана, ми можемо з цілковитою певністю ствердити, що непереможною перешкодою для проєктованого розвитку Уралу є відсутність забезпечених джерел робочої сили, яка на Уралі, в протилежність Донбасу, не виховується і не може по її масштабу виховатись в історично розвиненій там промисловості».

У дальшому спеціальну увагу звернула комісія на справу машинобудівництва. Машинобудівництво було в Україні дуже занедбане. Колоніальна політика царського режиму не допускала до більшої розбудови тієї промислової ділянки і, не зважаючи на широко розвинену гірничо-добувну промисловість, що за нормальних відносин повинна стати потрібною базою для розвитку машинобудівництва, машинобудівництво в Україні складало 4,5% у відношенні до машинобудівельної промисловості цілої імперії. 66) Українські економісти уважали, що зараз настав час доосновно зрев'ювати це некорисне положення українського машинобудівництва, що творить підставову галузь важкої промисловості, тому з рамени українського Держплану згадага нами раніше комісія опрацювала два збірники, що займаються справою машинобудівельної промисловості. Перша праця 67), присвячена загальній проблематиці, розглядає структуру і матеріальне заступництво всіх галузів машинобудівництва в ССРСР, окреме місце присвячуючи

Україні. В передмові до названої праці читаємо таке:

«Хід історії виразно відзначає в передвоєнному періоді пересунення машинобудівництва і металообрібки з центрального і північно-західного районів на південь, до джерел сировини і палива. Ця тенденція, що історично зазначилась, вела в останньому рахунку до утворення в сусідстві Донецького басейну і в ньому самому великих підприємств, що наближались до типу масового стандартного виробництва. Занедбання цієї тенденції, що виходить з здорових економічних преміс та йде в згоді з сучасними принципами економічної політики, було б неправильне». 68)

Передмова написана офіційними чинниками Держплану і тому висловлені думки треба вважати павіними поглядами українських господарських кругів тих часів. Основна частина самого збірника присвячена полеміці з Кузнецьким проєктом. Українське становище, з'ясовуючи потребу передачі першенства на нові будови з тої промислової галузі, обґрунтовує свій погляд цілим рядом стисло економічних моментів, які промовляють в користь розбудови на українській території машинобудівельної промисловості. Другий збірник комісії по металю займається справою сільсько-господарського машинобудівництва. 69) Слід зазначити, що та галузь була в Україні ще порівнюючи найкраще заступлена. В статті С. Лагунова, поміщений в тому збірнику, читаємо таке:

«При загальній обмеженості фінансових засобів держави... при браку засобів, що вкладено в справу сільсько-господарського машинопостачання, який не один раз вже відзначувано, цілком природно виникає побоювання, що інтенсивне будівництво на полудневому сході підприємств однотипних з тими, які існують в Україні, буде з'єднане з значними скороченнями в справі реконструкції українського сільсько-господарського машинобудівництва і ці скорочення в кожному випадку потягнуть за собою зміцнення дальшого матеріального витрачування українських

підприємств, оскільки при всіх досягненнях в ділянці реконструкції старих підприємств, вони по своєму типу і по експлуатаційних коефіцієнтах будуть значно відставати від наново заснованих підприємств.» 70)

Мова йде тут, очевидно, про будову великих одиниць в нижньо-волзькому районі на російській етнографічній території, тим часом коли в Україні, районі найбільшого попиту на сільсько-господарські машини, передбачено в тому часі тільки ремонтні роботи в старих підприємствах. Проти тієї шкідливої тенденції для народного господарства України звертається і цитована стаття Лагунова. Завданням цілого збірника — з'ясувати тодішнє географічне положення машинобудівельної промисловости в СРСР і, відкликаючись до економічних аргументів, заставити всесоюзні органи перевести переоцінку ними накреслених плянів, бо вони діють на шкоду української економіки.

Таким чином українські господарські круги домагались розбудувати та розширити промисловий потенціал України, яка вже до революції була найважливішим районом важкої індустрії в був. Російській імперії. Всупереч тим українським намаганням, офіційна советська економічна політика стояла на становищі розбудови різних промислових галузів на нових теренах, спеціально в східній частині СРСР.

Цікаво, що інші методи застосовували советські органи у відношенні до розвитку легкої промисловости. Як відомо, в Україні було до революції дуже непропорційне заступництво різних галузів легкої промисловости. 71) Виробництва легкої промисловости концентрувались переважно в центральному російському промисловому районі і Україна виробила лег-

кої промисловости мусіла спроваджувати звідти. Отже, згідно з напрямними советської економічної політики, легка промисловість і надалі розбудовувалась в старих районах, значить — у тому відношенні всесоюзні органи не придержувались попередніх принципів. Ходило тут очевидно про російську територію та про вдержання економічної залежності тих районів (а значить і України), які не мали розвинених даних промислових галузів. Представник українського Держпляну Каттель заступав на V з'їзді Держплянів думку, мовляв, також і в Україні слід започаткувати розвиток легкої промисловости, зокрема найбільш відсталої галузі — текстильного виробництва. Догідним районом для розвитку текстильної промисловости уважалось Правобережжя. У тому відношенні українські чинники виробили певний проект, однак він зустрівся з неприхильною оцінкою з боку всесоюзного Держпляну, зокрема зі спротивом впливового тоді Г. Крижановського. Як зазначає в тій справі Садовський:

«Представникам УРСР вказували, що загальносоюзний Держплан не вважає за доцільне творити текстильну промисловість на закордонній сировині, не зважаючи на те, що той самий союзний Держплан в той самий час дав ініціативу до проекту заснувати низку текстильних підприємств на Білорусії, які мають так само працювати на привозній сировині. Ця позиція представника УРСР (мова про Каттеля) викликала різку критику представника всесоюзного Держпляну, який заявив, що повторення Лодзінського району на Правобережжі є недопустимим і що так само є небажаним розвивати текстильну промисловість в Донбасі, який має свою спеціальність.» 72)

Іншими словами, всесоюзні чинники, роблячи таке промовисте порівняння до польського текстильного осередку, виразно не бажали

собі розвитку української текстильної промисловості, воліючи із зрозумілих причин доставляти текстильні вироби в Україну з російського терену. При тому додатково треба зазначити, що і російський осередок текстильної промисловості не розпоряджав власною сировиною, яку довозилось з-за кордону, а пізніше з азійських частин ССРСР. В цитованій вже нами праці «Шляхи і темпи розвитку народного господарства УРСР» подано й аргументацію українських чинників про потребу розвитку легкої промисловості в Україні.

Не зважаючи на те, що та справа сьогодні вже має тільки історичне значення, ми хочемо з деякими висновками українських господарських кругів познайомити читача, бо і сьогоднішній стан української легкої промисловості зовсім незадовільний. Уважаємо, що саме ситуація, в якій перебуває українська легка промисловість, найкраще характеризує колоніальний характер народного господарства України та штучні, диктовані політичними моментами, намагання советської економічної політики держати Україну в господарській залежності від російських осередків виробництва легкої промисловості.

В названій праці: «За необхідність розвитку текстильної промисловості на Україні», висувуються такі аргументи:

«Розвиток текстильної промисловості являвся б корисним для зменшення аграрного перенаселення в Україні. Україна є одним з найбільше концентрованих ринків споживання виробів прядиво-джутової промисловості. Щодо імпоротної сировини, яка потрібна для цієї галузі промисловості, то Україна лежить ближче, ніж інші райони Союзу, до місць знаходження тієї сировини. Щодо місцевої сировини для прядиво-джутової промисловості, то становище України тут не гірше, як інших районів Союзу. Збільшення

виробництва грубого сукна в Україні зміцнить сировинну базу вовно-обробчої промисловості. Щодо виробництва мануфактурних товарів, то економія в транспортних витратах може дати біля 8% зменшення сучасної вартості мануфактурних товарів для споживача. Питання про забезпечення текстильної промисловості робочою силою розв'язується в Україні досить сприятливо з одного боку через те, що є підготовлені кадри, які працюють у прядиво-джутовій промисловості, а з другого боку через поширення в Україні кустарно-текстильних промислів». 73)

Не кращою була ситуація і в харчовій промисловості. Відомо, що та галузь була заступлена найкраще в Україні ще до революції. Садовський, з'ясовуючи напрямні спрямування капіталовкладень в п'ятирічне планування, зазначає:

«В той час, коли з всіх капітальних вкладів у харчово-смакову промисловість на нове будівництво в ССРСР припадало 45,7% всіх вкладів: по Російській ФССР 62,2%, Північний Кавказ 67,1%, то по УССР на нове будівництво припадає лише 22,0% усіх капітальних вкладів. Зокрема нерівномірне розподілення вкладів у нове капітальне будівництво має місце в цукроварській промисловості, де на нове будівництво у межах УССР приділено 35,7% всіх вкладів в нове будівництво, в цій галузі — в той час у 1926/27 р. в УССР скупчувалось 81,0% всієї цукрової промисловості ССРСР по загальній продукції і 78% по числу робітників». 74)

Панівною тенденцією в п'ятиріччі було насаджувати цукрову промисловість в нових районах і тим самим звільнитись від залежності від української продукції. Значить, зустрічаємось тут з ідентичними поглядами як у обговорюваному нами раніше сільсько-господарському машинобудівництві. Також і тим тенденціям гостро супротивлялись українські господарські кола.

Позиції української цукрової промисловості боронив аж до свого закриття «Украинский Экономист», орган Економічної Народи УССР.

Полеміка між всесоюзними і українськими чинниками ще більше загострилась в наслідок розпорядження Вищої Ради Народнього Господарства СРСР (з 21. II. 27 р.) заснувати Центральний Інститут Цукрової Промисловости. Звертаючись проти того проекту, В. Ланда з'ясував необґрунтованість таких починань:

«Не можна в ніякому разі при перманентній фінансовій кризі націоналізованої цукрової промисловости, при наявності численних нечинних цукрових заводів і при великому недовантаженні чинних заводів, при невикористанні на 40-50% наших давно випробуваних районів промислового буряківництва, при неприпустимій ще дорожнечі виробництва в нас цукру в тих природних районах, займатися розводженням теплярних рослин і творенням фантастичних експериментів, які дорого коштують». 75)

З наведених нами цитат виразно проявляється основна тенденція українських господарських кругів — боронити за всяку ціну господарських інтересів України та протестувати проти способів реорганізації советської промисловости, зокрема проти напрямних нового географічного розміщення поодиноких промислових галузів, бо всі ті заходи болочче вдаються по життєвих інтересах України.

Фактично на XV з'їзді ВКП(б) закінчено цей небезпечний «паралелізм» в роботі всесоюзних і республіканських господарських органів. 76) Гострі протести республіканських, в тому числі передовсім українських представників, проти централізаційних позицій всесоюзних органів примусили большевиків піти на певний «компроміс», який однак був тільки одним з тактичних засобів економічної політики комуністичної партії на відтинку господарського життя поодиноких республік. На з'їзді ухвалено постанову про координацію плянувальних заходів всесоюзних органів з респуб-

ліканськими організаціями, що на практиці означало повну підпорядкованість республіканських органів постановам всесоюзного центрального апарату. Нічого не зміняла у тому відношенні резолюція про допомогу економіці відсталих країн і районів, бо як ми вже зазначували раніше Україна тією справою заторкнута не була. Також і вимога реконструувати п'ятилітку у районному розрізі, що була обговорювана на тому з'їзді (ту вимогу заступали навіть Риков і Крижанівський) не змінила суттєвого наставлення керівництва комуністичної партії до поодиноких республік.

На нашу думку ту широку дискусію повні вияснює і підсумовує виступ Зеленського, який, кладучи крапку над «і», заявив таке:

«Ці елементи (опозиція і націоналісти) та деяка частина наших партійців, що ще не визволилась від національного ухилу, висовують таку позицію, що національні республіки повинні у себе мати всі елементи для розвитку народнього господарства. Кожна національна республіка повинна в себе мати все необхідне, повинна сконструувати своє господарство так, щоб воно було закінченим господарським організмом, який міг би розвиватись на внутрішніх своїх ресурсах без зв'язку з Союзом в цілому... Мені здається, що ми повинні поставити цілком виразне завдання, яке мусить полягати в тому, що наші національні республіки повинні виконувати в системі господарства нашого союзу певні функції, і що на основі виконання тих функцій, на основі виконання певного завдання, яке являється частиною спільного завдання — індустріалізації нашого Союзу, повинен відбутись зріст господарства національних республік і ліквідація фактичної нерівности». 88)

Атмосферу, в якій проходив з'їзд, задовільно характеризує виступ Петровського:

«Я на одному з пленумів сказав, що розвиток промисловости, себто головним чином важкої індустрії і машинобудівництва, треба скерувати на Україну. Бо там цьому сприяють всі умовини. Коли б це дійсно зрозуміти так, то погляд мій був би національно обме-

жений. Сюди треба внести поправку, — щоб промисловість ішла в своєму розвитку головним чином на південь.» 78)

Менш «комічних» елементів вносить виступ другого українського представника Сухомліна:

«Кажуть, що не можна в Україні розвивати промисловість із стратегічних міркувань. Треба посуватися на Урал. Мені здається, що такий погляд є небезпечний. Я розумію, коли одержую папір від завідуючого господарською частиною комісаріату шляхів, який відмовляється від зав'язання умов з нашим фаянс-трестом, підприємства якого знаходяться на Правобережжі, а цей район, мовляв, є прикордонним і через те стратегічно небезпечним для завідуючого господарською частиною комісаріату шляхів. Я це розумію. Я ще можу зрозуміти, коли мені пропонують з ВСНХ Союзу віддати під суд трест за те, що він на Правобережжі встановив самочерпалку на паперовій фабриці без додержання вимог стратегії. Але я цілком не можу зрозуміти, щоб на такому відповідальному з'їзді, вищому нашому партійному органі, товариші виступали з такими, я б сказав, поражечеськими тенденціями, даючи подібну установку не у відношенні якогось району, а цілої республіки». 79)

Раніше ми вже ствердили, що з'їзд прийняв постанову про konieczність координувати працю республіканських і всесоюзних плянувальних органів. Отже, як виглядало в дійсності це координування? Як виглядало співробітництво всесоюзних чинників з місцевими органами?

Компетенції республіканських і всесоюзних плянувальних органів продискутував III з'їзд пляновиків, що відбувся на початку 1928 року. В ухвалених резолюціях того з'їзду читаємо таке:

«Уважаючи, що одним з основних завдань при будові п'ятилітніх плянів народніх господарств окремих республік та економічних районів — є підготовка елементів для будови єдиного пляну розвитку народного господарства ССРСР, Всесоюзний З'їзд працівни-

ків плянових органів уважає, що ці елементи проте повинні бути подані в зазначених плянах, як цілостні гіпотези, які виявляють і в статисті, і в динаміці народньо-господарське обличчя тої чи іншої республіки, Союзу чи області, з всіма її характеристичними рисами і специфічними відмінами».

«Поруч з тим, з'їзд уважає, що завдання п'ятирічних плянів республік і районів є виявлення тієї ролі, яку республіки або райони повинні відігравати в народньо-господарському будівництві цілого Сов. Союзу і особливо визначення тих специфічних завдань, які впливають для них з нар.-господарського поділу праці в Союзі та вказуються своєрідністю їх економічного, природно - географічного і національно - побутового обличчя зі здійсненням спеціальних директив, даних в цьому напрямі XV-им з'їздом ВКП(б). Загально-союзна нарада вважає, що в завдання будови п'ятилітніх плянів окремих республік не входить відшукування таких співвідношень нар.-господарської рівноваги, які входять в поняття розгорнутого балансу народного господарства і які можуть бути знайдені лише при будові п'ятирічного пляну розвитку народного господарства всього ССРСР в цілому...

«З'їзд уважає, що підставою п'ятирічного пляну нар.-господарського розвитку окремих республік та економічних районів повинні бути у вистачаючій мірі обґрунтовані проекти розгортання капітального будівництва по основних галузях народного господарства, уложені відповідно до завдань по районуванні промисловости, сільського господарства та інших галузів у межах ССРСР.

«Разом з тим, з'їзд уважає, що другою важливою частиною п'ятилітнього пляну розвитку народного господарства кожної республіки та економічного району повинно бути проектування системи відповідних економічних, технічних та організаційних заходів, які мусять бути здійснені як преміси для здійснення тих темпів і рівня розвитку народного господарства й окремих галузів, які запроєктовано у відповідних плянах». 80)

Таким чином, процитована резолюція розбігається основно з позиціями українських економістів, які трактували господарство України як певну природну цілість. Майбутнє плянування в окремих республіках мусить на-

томість проходити в інтересах цілого Союзу і не може займатись відшукуванням таких взаємовідносин, які входять до категорії розгорнутого балансу нар. господарства ССРСР і їх можна тільки означувати, маючи на увазі цілість економічних ресурсів ССРСР. Таким чином компетенції республіканських плянувань зведено фактично до виконання директив всесоюзних органів, відмовляючи їм будь-якої значнішої автономії в їх роботі.

Зовсім зрозуміло, що українські економісти з таким положенням не могли погодитись, пробуючи не здавати своїх позицій. І так, нпр., Введенський, аналізуючи два останні пункти видвинених резолюцій, заявляє м. і. таке:

«Ці пункти розуміється ні в якому разі не можна розцінювати як своєрідне *testimonium pauperitatis* для перспективних плянів республік та економічних районів. Не зважаючи на наявність тих пунктів у постанові з'їзду, ми як і перше розглядаємо своє завдання по будові п'ятилітки, як завдання можливо більш повного розкриття цілого кола економічних, політичних і соціальних відносин у країні і розгорнутого, синтетичного вивчення її народньо-господарського і соціально-культурного обличчя на кінець п'ятилітки». 81)

Отже напруження між республіканськими органами і Держпляном ССРСР тривало далі. Багато цікавих матеріалів у тому відношенні дають, як це ми вже раніше зазначували, наради і дискусії на V з'їзді Держплянів і далі — партійна конференція в квітні 1929 р. Очевидно, що не все з провадженої дискусії виявлено та опубліковано. Не всі праці українських економістів могли появитись друком з уваги на щораз більше загострену цензуру. Ми познайомили читача тільки з деякими виступами українських економістів, щоб з'ясувати тло, на якому проходило наростання українсь-

кої економічної думки, яка, не зважаючи на те, що її носії перебували під постійною політичною пресією всередині комуністичної системи, постійно розвивалась та стала на широкий ґрунт українського державного будівництва.

20-ті роки, широко дискутовані з приводу спонтанного культурного ренесансу, приносять багато цікавих матеріалів і для студій розвитку української економічної думки. В українській національній економічній літературі дуже мало просліджені ті своєрідні вияви розвитку української економічної думки 20-их років, яка, будучи скованою офіційними вимогами советської марксистської доктрини, не мала можливості себе вповні національно самоозначити. В нашій статті ми вказали тільки на деякі важніші положення з розвитку української економічної думки, що сьогодні вже мають історичне значення. Спротив українських економічних кругів у тих формах, які він приймав в 20-их рр., остаточно знищено.

Розстріляно Волобуєва та його опонентів Гірчака та Річицького. Протестуючи проти російського централізму, застрілився і М. Скрипник. З початком 30-их рр., тисячі української інтелігенції, в тому всіх видніших українських господарників, економістів-теоретиків та науковців знищено, всі інші мусіли підпорядкуватись безоглядним вимогам політичної системи. В часі пізньої реалізації советських п'ятирічок говорити про якісь більш менш самостійні позиції української економічної думки вже більше не приходитьсья. У тому напрямі в Україні, придушені гострим політичним терором, існують тільки поважні потенційні можливості ті на основі студій структурних процесів у пізнішому розвитку української економіки

можна ствердити, що в найменшому етапі певної ліберизації політичних відносин, ті можливості будуть українськими чинниками повністю використані.

Згадаймо ще, що також і в часі переведення суцільної колективізації спротив в Україні був значно більший як на російській території та інших частинах СРСР. Був це з одного боку психологічно обґрунтований спротив якнайширших українських селянських мас, значить консервативно настроєного і індивідуалістично успосібленого українського хлібороба, а з другого боку відмічаємо деякі ознаки активного спротиву і серед провідних українських економічних кругів. Як пише Я. Нікуліхін, вже в початках, в українському Наркомземі не було симпатій до колективізації. Роблячи розслід «гріхів» українського Наркомзему (82), згаданий автор, вичисляючи Дунаєвського, Маркевича, Соловейчика, Дем'яненка й інших провідних українських економістів - аграрників, уважає, що вони

ввесь час провадили боротьбу за збереження індивідуального господарства. Дем'яненко — пише Нікуліхін — мав навіть нахабність твердити, що ніде в Леніна не говорилося, що комуні, артїлі і т-ва СОЗ-и та ще з такими хибами «постійного органічного характеру» є єдино спасенні для селян». («Хозяйство Украины» ч. 2/1929, стор. 108)

7. грудня 1929 р., постановою пленуму ВЦК, ліквідовано окремий український Наркомзем. Створення союзного Наркомзему попередила досить небезпечна дискусія, що тим разом не зовсім вміщалася в офіційні советські рамки. І навіть М. Скрипник, що тоді ще уважався одним з найголовніших речників українського комунізму, мусів зайняти слово в тій справі та старався досить незручно оборонити

«лінію партії». З'ясовуючи, який має стосунок ця постанова ВКП(б) до ленінської «лінії партії» (яку він заступав) в розв'язанні національного питання, Скрипник був примушений відмити гострі голоси опозиції.

«З цього приводу є різні думки, — говорив Скрипник — Дехто каже так: у нас земельна справа не об'єднана, у нас є окремі Народні Комісаріати Земельних Справ, що самі і розв'язують — як можна піднести сільське господарство, бо утворення Союзного Наркомзему це є укорочення прав союзних республік, обкраяння можливостей національних республік, перепона на шляху самостійного розв'язування їхніх справ, нехтування їх культурної незалежності, їхніми інтересами...» 83)

Обороняючи право для створення Союзного Наркомзему, обмежився Скрипник загальниками:

«Хто питанню національному протиставляє господарчий розвиток, соціалістичний розвиток, хто хоче, виходячи з буцім то національних інтересів народу, загальмувати соціалістичний його розвиток — той стоїть по тій боці барикади, той іде і керується капіталістичними лініями, а не ленінськими лініями в національному питанні.» 84)

Не припускав цей визначний український комуністичний діяч, що йому не доведеться самому бачити дальших наслідків створення Союзного Наркомзему і закріплення колективізації і своїм самогубством він буде змушений солідаризуватись і підтвердити правильність опозиційних голосів, що їх тепер з наказу Москви мусів поборювати...

Подібні поодинокі спроби виявляти відмінність українських економічних позицій від централізаційних настанов економічної політики Москви зустрічаємо й в пізніших часах. Зокрема в часі деякої лібералізації відносин в 1941-45 рр. Аналіза тих справ мусить бути темою окремого розгляду, зв'язаного з ситуацією

в повоєнних часах і тим самим з найновішим етапом у розвитку економічних процесів в СССР і в Україні.

ПРИМІТКИ

- 1) Видана в Києві 1949 р., російське поширене видання 1954 р., Москва.
- 2) Цитуємо за Д. Дорошенком: «Історія України 1917-23 рр.» Вид. 2., Нью Йорк, т. I, ст. 180.
- 3) Там же, стор. 180. Слід зазначити, що більшовики видали декрет про робітничу контролю промисловости 27.11.1917 р., а більший промисел удержавено аж 28.6.1918 р. Згідно з постановами IV Універсалу Української Центральної Ради, ухвалено земельний зазкон (31.1.1918 р.) та згідно з наміченою земельною реформою порядкувати земельними справами мали місцеві самоуправні тіла під наглядом і контролею держави. Тим самим українське законодавство перевело процес усупільнення земельного фонду. У противагу цього в Росії більшовики землю удержавили. Слід також відмітити, що більшовицький декрет про землю появився пізніше від українського земельного закону, бо аж 19.2.1919 р.
- 4) Читача відсилаємо до англомовної праці: «Ukrainian Revolution», by J. Reshetar jr. 1955., де подано важнішу бібліографію до нашої теми.
- 5) Про ці справи обширну і дуже ґрунтовну працю виготовив д-р Матвій Стахів п. н. «Воєнні операції Сов. Росії проти України в 1917-18 рр.», друкувалася в тижневику «Народня Воля» за 1955 і 1956 рр. і в 1957 р. вийшла окремою відбиткою.
- 6) Д. Дорошенко, цит. пр., стор. 93.
- 7) Цитуємо за: Павло Христюк, «Замітки і матеріали до історії Української Революції», том IV, стор. 186.
- 8) Там же, стор. 186-189.
- 9) Там же, стор. 186-189.
- 10) Там же, стор. 189-190.
- 11) Там же, стор. 189-190.
- 12) Там же.
- 13) Там же, стор. 78-79.
- 14) А. В. Лихолат «Разгром националистической контрреволюции на Украине», Госиздат, Москва, 1954.

15) «X съезд Российской коммунистической партии», стеногр. отчет, стор. 324.

16) Перша частинна окупація України більшовиками до квітня 1918 р., друга від грудня 1918 р. до серпня 1919 р., третя від січня 1919 р. Вправді в 1920 році Армія УНР спільно з польськими військами (квітень-травень-червень) увільнила частину території України від більшовиків та навіть зайняла Київ, але це були короткотривалі успіхи і від закінчення війни в листопаді 1920 р. триває окупація України до сьогодні.

17) В. Садовський — «П'ятилітка і народно-господарські інтереси України», стаття в збірнику «Сучасні проблеми економіки України», Праці Укр. Наук. Ін. Варшава 1931, стор. 135.

18) X. Раковский «Пять лет украинской советской власти», Гос. Изд. Украины 1923, стор. 13.

19) VIII съезд Российской коммунистической партии». Стен. отчет, стор. 379.

20) Див. В. Цюшора: «Ленінська концепція багатонаціональної держави та державне відродження України». «Розбудова Держави» чч. 16, 17, 18-19, 1955-56.

21) Див. Матвій Стахів: «Перша советська республіка в Україні», Нью Йорк 1956.

22) «Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів». Партвидав «Пролетар», 1932, стор. 43.

23) VII з'їзд відбувся 10.-14. грудня 1922 р. у Харкові. Там же, стор. 165.

24) Як доказ безпосереднього контакту советської економічної платформи з давнішими надбаннями російської економічної думки може служити порівняння позицій довоєнного російського економічного націоналізму, висловленого у відомій праці Гриневецького («Післявоєнні перспективи руської промисловости», Харків, 1919) з висновками М. Вольфа («Географічне розміщення російської промисловости», Госиздат 1927), відомого російського підсоветського економіста 20-их років.

25) Боротьбістами (від назви партійного органу «Боротьба») названо ліве крило Української Партії Соціалістів Революціонерів, що в травні 1918 р. відколось від УПСР та в серпні 1919 р. створило Українську Комуністичну Партію (боротьбісти). В березні 1920 р. боротьбісти вступили до КП(б)У з метою захищати там українські національні інтереси, в наслідок порозуміння з Леніном, який обіцяв їм повну само-

стійність для УССР. Всі ці надії (як і пертрактації з Комінтерном) показалися вповні ілюзійними і всіх боротьбистів в початках 30-их рр. поголовно зліквідовано.

26) Українську Комуністичну Партію створила (Основуючий з'їзд 22-25 січня 1920 р.) ліва фракція т. зв. незалежники Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії. В наслідок русифікаційної політики КП(б)У деяка частина її членів перейшла до УКП, яка проіснувала до 1925 р., стараючись безупинно про відповідну позицію в Комінтерні у проти-вагу до КП(б)У. Історія того своєрідного «українського тітоїзму» подана в праці І. Майстренка: «Історія українського боротьбизму», англ. мовою, 1952.

27) «Будівництво Радянської України», вип. I, стор. 219.

28) Цитуємо за працею М. Стахова: «Звідки взялась советська влада в Україні та хто її будував», 1955 стор. 69-73. Текст декларації взятий автором з органу Закордонної Групи УКП «Нова Доба», ч. 24, 1920, що передрукувала текст повісті з «Селянської Відноги» ч. 67-68, органу КП(б)У в Харкові за 1920 р. Слід зазначити, що названа декларація стверджувала, що советська влада в Україні не може самостійно кермувати господарськими справами, бо економіка це виключні компетенції централізаційних настанов Москви. Протестуючи проти такого стану, в декларації стверджувалось, що «Так само в сфері економічній УССР повинна об'єднувати єдиним державно-економічним органом увесь економічний організм в єдине тіло, а не розпорощувати його атомістичним московським централізмом» (там же, стор. 72).

29) М. Скрипник: «За здійснення теорії на практиці». Виступ на XII з'їзді ВКП(б) по доповіді Сталіна. Національне питання, частина друга, Харків 1931, стор. 12.

30) КП(б)У в 1918 р. начислювала в Україні 4364 членів, в тому 130 (3%) признавалось до української національності. «Ежегодник Коминтерна» 1923, стор. 477. Отже, це була чисто російська організація і тільки згодом почала «українізуватись».

31) М. Вольф: «Географическое размещение русской промышленности», Госиздат 1927.

32) В. Садовський, цит. пр., стор. 133-34.

33) «XV Конференция». Стеногр. отчет, стор. 261. Садовський, стор. 136.

34) Джерельна праця на ту тему: Проф. д-р Н.

Полонська-Василенко «Українська Академія Наук», частина I. 1918-1930. Мюнхен 1955.

35) Н. Полонська-Василенко, цит. пр., стор. 36. Енциклопедія Українознавства у статті І. Витановича «Стан дослідів над народнім господарством України» керівником Відділу називає акад. Тугана-Барановського. Е. У., стор. 1029.

36) Крім того окремі вчені працювали над дослідженням різних питань Полонська-Василенко, в цит. пр., стор. 37, розглядаючи тодішню структуру Соціально-Економічного Відділу, називає ще В. С. Ейсманна (історія цукрової промисловости), О. О. Зененшталя (економічні інтереси України на Балканах), М. М. Стасюка, Я. С. Могилевського й ін.

37) Керівник комісії акад. К. Г. Воблий. Слід відмітити його працю: «Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловости», Київ 1928. Комісія за редакцією Воблого випустила три томи своєї праці.

38) Е. У., стор. 1030.

39) Акад. М. Слабченко, знищений большевиками, це один з найвизначніших українських істориків-економістів. З важніших його праць згадаймо хочаб: «Хозяйство Гетманщины в XVII - XVIII в.», I - V, Одеса 1922-25, том IV українською мовою, том I. по-явився також в українському перекладі; «Матеріали до економічно - соціальної історії України XIX ст.», т. I-II, Одеса 1925, 1927.; «Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны», т. I - II, Одеса 1922, 1923 і ін.

Проф. О. Отлоблін, більш на еміграції відомий як дослідник соціально-політичної історії XVIII ст., є автором численних праць з ділянки історії народного господарства України. При тій нагоді хочемо згадати: «Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетьманщине». Київ 1927.; «Передкапиталистическая фабрика». Докторська дисертація 1926 року; «Транзитний торг України в першій пол. XIX ст.» 1927.; «Нариси з історії капіталізму на Україні», I, Харків-Київ 1931 (весь наклад знищено большевиками!); «Металургія Правобережної України». 20 аркушів й ін. Вкінці згадаймо дуже цінну працю Д. Вагалія: «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті». Харків 1928. Вібліографія важніших економічних праць подана в цит. статті проф. Витановича.

40) Комісія фінансових справ — голова акад. Л.

М. Яснопольський та секретар В. В. Ігнатович. Всіх штатних членів 8 та 20 позаштатних співробітників. В склад комісії входила секція місцевого і комунального господарства з головою проф. П. Л. Кованьком на чолі. Видано 4 випуски «Праць» комісії за ред. Яснопольського. Семінаром для вивчення народного господарства України кермував акад. Воблий, секретар О. А. Плевако. В семінарі співпрацювало 21 молодших науковців, видруковано три випуски «Праць».

41) І. Витанович, Е. У., стор. 1029. Слід зазначити, що вс'х записок Соціально-Економічного Відділу вийшло шість томів. Вже підготовлені до друку томи VI і VII (Полонська-Василенко, цит. пр., стор. 100) видані не були. Редактором їх був акад. М. П. Василенко.

42) Фактично першими членами Академії — комуністами, що виконували керівні функції, були О. Шліхтер — голова Соціально-Економічного Відділу і О. Юринець — секретар. Про ці справи гл. Василенко-Полонська, цит. пр., стор. 53.

43) Полонська-Василенко, цит. пр., стор. 89-90.

44) Саме на ту справу звертаємо в далішій частині статті окрему увагу.

45) Видано Українським Держпланом у Харкові, 1928 р.

46) Перший п'ятирічний проект для планування народного господарства ССРСР представлений у праці Держплану ССРСР «Перспективи розвертвання народного господарства ССРСР на 1926-27 — 1930-31 гг.», видано весною 1927 р. В цитованій праці, подано дискусійний матеріал — зміст поодиноких виступів на Всесоюзному З'їзді Президії Держпланів, де вперше обговорювано п'ятирічний план. Опісля слідує роз'яснення раз порушено справу п'ятилітки на XV з'їзді ВКП(б), в грудні 1927 р. Окрема резолюція з'їзду «О директивах по составлению пятилетнего плана народного хозяйства» (див. «КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК». Издание сельское. Москва 1954., том II-й, стор. 450) подає деталі окремих змін у першій частині проекту п'ятирічки. XVI конференція ЦК (23.-29. квітня 1929 р.) ухвалює резолюцію «О пятилетнем плане развития народного хозяйства» (там же, стор. 569).

Матеріали до того плану виготовив V Всесоюзний З'їзд Держпланів, що відбувся у березні 1929 р. Це був новий варіант п'ятилітки, запропонований державним планувальним органам до реалізації. Нова резолюція XVI з'їзду ВКП(б) «О выполнении пятилетнего плана

промышленности» (там же, т. Г, стор. 36), говорячи про виконання п'ятилітки за чотири роки, приносить нові — тим разом вже остаточні — зміни в побудові п'ятилітки.

Так коротко виглядає перелік головніших постанов сов. влади в нашому питанні. Хочемо зазначити, що на тему планування народного господарства ССРСР є величезна советська і закордонна література, до якої відсилаємо зацікавленого читача. Деякі питання советського промислового планування з'ясує і автор цієї статті у праці: «Центральне планування в ССРСР», цикл статей в часописі «Новий Шлях» з 29. 10. 54, 1. 11., 8. 11., 12. 11., 15. 11 і 19. листопада 1954.

47) Дискусія по перспективному плану: «Хозяйство Украины», ч. 11-12., 1927, стор. 127.

48) В. Введенський «Проблема п'ятилітнього плану». «Хозяйство Украины», ч. 3., 1928., стор. 11.

49) В. Садовський, цит. пр., стор. 90.

50) Мова про матеріали комісії по металю, що працювала при Українському Держплані.

51) «Хозяйство Украины», ч. 11-12, 1927, стор. 171.

52) Стаття: «До проблеми ліквідації пережитків колоніальності і націоналізму». «Більшовик України», ч. 3., 1928.

53) Річицькому у противагу доказував один з авторів проекту п'ятирічки в районному розрізі Н. Ковалевський (доповідь на V з'їзді Держпланів п. н. «Районний розрез в пятилетнем плане», що Україна не є жодним відсталім районом і резолюція її не заторкує.

54) М. Волобуєв «До проблеми української економіки». «Більшовик України», ч. 2-3, 1928. Він же автор цікавої праці: «Особенности развития городов Украины». Х. 1930.

55) Органи Держплану закинули цей план розподілу України з уваги на гострий протест Гринька — провідного советського економіста, тодішнього голови українського Держплану.

56) А. Річицький: «До проблеми ліквідації пережитків колоніальності та націоналізму» (Відповідь М. Волобуєву). «Більшовик України», ч. 2/1928, і також А. Річицький, «Скільки коштує Україні членство в ССРСР», «Комуніст» з 9. лютого 1928.

57) М. Порш: «Україна в державному бюджеті Росії». Українське соц. демократичне видавництво «Камениар», Катеринослав, 1918., і П. Мальців: «Україна в

державному бюджеті Росії». Т-во «Український Агроном», Лубні 1917.

58) Для років 1925-28 даними для тієї таблиці послужили статистичні показники з видання Укрдержплану: «Основні показники народного господарства УСРР на 1927-1928.», цит. за Гловінським.

59) Є. Гловінський: «Фінанси УССР», Варшава 1938, стор. 289.

60) М. Скрипник: «Про справу Султан-Галієва». Промова на нараді відповідальних робітників національних республік і областей при ЦК РКП у Москві 9-12. IV. 1923. М. Скрипник: «Статті й промови», т. I, част. 2., стор. 22. Харків 1931.

61) В. Добраєв: «Проблема фінансового балансу України», стаття в журналі «Хозяйство Украины», ч. 2/1927 р. З того джерела і всі дальші цитування, що їх наводимо за Є. Гловінським, цит. пр.

62) Важніша література по тому питанні подана в статті І. Витановича: «Стан дослідів над народнім господарством України». Е. У. т. III, стор. 1028-1031.

63) «Праці I. З'їзду дослідження продукційних сил та народного господарства України», Київ 1926.

64) Дименштайн: «Проблема районирования металлопромышленности в связи с условиями промышленного развития Украины и Союза». Выводы работы комиссии по металлу при Госплане УССР». Харків 1927.

65) Цитовано з передмови, написаної офіційними українськими чинниками до праці Е. О. Шатана: «Проблема рабочей силы в основных пром. районах СССР». Видання Держплану УССР, Харків 1927. Цитуємо за В. Садовським, цит. пр., стор. 116.

66) Енциклопедія Українознавства. т. I., частина III, стор. 1089.

67) «Проблема машиностроения», вид. Держплану УССР, Харків 1927.

68) Там же. Цитуємо за Садовським, цит. пр., стор. 118.

69) «Сельско-хозяйственное машиностроение СС-СР». Вид. Держплану УССР, Харків 1927.

70) «Сельско-хозяйственное машиностроение СС-СР», стаття С. Лагунова: «Очерк развития сельско-хозяйственного машиностроения на Украине». стор. 82.

71) Більше про ці справи в розвідці автора: «Розвиток української легкої промисловости», Денвер 1955.

72) В. Садовський, цит. пр., стор. 123. Докладніше

про ті справи: «Пятилетний перспектив. план на У. съезде Госпланов», стор. 513.

73) «Шляхи і темпи...», стор. 108-109.

74) В. Садовський, цит. пр., стор. 125. Джерело: «Україна», 1928, стор. XX.

75) В. Ланда: «Всесоюзный институт сахарной промышленности и новые районы свекловодства», «Український Економист» ч. 63. з 18. 3. і ч. 66. з 24. 3. 1927.

76) На з'їзді виключено з партії Х. Раковського.

77) XV Съезд Всесоюзной Коммунистической партии. Стеногр. отчет, стор. 832. Вид. Госиздат. 1928.

78) Там же, стор. 905.

79) Там же, стор. 990.

80) Цитовано за статтею В. Введенського: «Проблема пятилетнего плана», стаття вміщена в журналі «Хозяйство Украины», ч. 3, стор. 11.

81) Там же, стор. 11-13.

82) Я. Никулихин — стаття в журналі «На Аграрном Фронте» ч. 1/1934. Цитуємо за К. Мацієвичом: «Колективізація селянського господарства на Україні», збірник «Сучасні проблеми економіки України», т. II, стор. 31, Варшава 1936.

83) М. Скрипник: «Статті і промови», т. II, част. 2. Стаття — «До реконструкційних проблем», доповідь на VII пленумі Київського ОПК КП(б), 27. 11. 1929, стор. 268.

84) Там же, стор. 269.

III

ГОТУВАННЯ ДО ВІЙНИ І ПІСЛЯВОЄННИЙ РОЗВИТОК

Попереджуючи початок другої світової війни, в якій українські землі зазнали в наслідок воєнних знищень чи не найбільших матеріальних втрат, саме попередній стан, друга половина 30-их рр., помітний процесом систематичного винищення майже всіх видніших представників української провідної верстви, що завдав українству не менших втрат у духово-культурній площині. Ці репресії не минули, як це ми зазначували попередньо, українських державних господарських інституцій та різних наукових установ, що займались вивченням потенційних можливостей української економіки. Заторкнули ті репресії також і якнайширші круги українських господарників, що брали таку чи іншу участь в господарському житті країни (знищення широко розбудованої кооперативної мережі в Україні!). Про будьякі, більш менш самостійні українські економічні позиції не могло бути більше й мови. Советські чинники, здеф'ювавши в економіці «волобуївчину», подібно як і «шумськізм» в державній та

«хвильовизм» в літературно-мистецькій ділянках — українським «буржуазно націоналістичним ухилом», — вирішили знищити з корінем в Україні традиції відомих 20-их років, що були, як відомо, також частинно і традиціями українського націонал-комунізму.

В першу чергу прийшли зміни в компетенціях державного апарату в Україні. І так, говорячи про господарські справи, зміцнено всесоюзну контролю над українською промисловістю, переводячи більшість промислових підприємств України безпосередньо у відомственну підлеглість союзних органів. І даремно голова українського радянського уряду Влас Чубар домагався ще на XI з'їзді КП(б)У (5-15. 6. 1930 року) контролі українського республіканського уряду над українськими підприємствами союзного підпорядкування, куди належала майже вся важка індустрія України.

З тих домагань українських чинників нічого не вийшло, процес переводжування українських промислових підприємств в союзне відання ще більш посилювався, а компетенції українських урядових відомств зведено до ролі обласних органів для виконання директив московського союзного диспозиційного осередку. Зрештою, при допомозі переведених в початках 30-их рр. фінансових реформ, що уніфікували фінансову господарку на території цілого СРСР, все господарське життя України підпорядковано центральному господарському апаратові в Москві з усіма з того стану впливаючими наслідками.

Очевидно, того не можна було перевести інакше, як тільки при допомозі відкритого терору. З тією метою, за постановою ЦК ВКП(б) з 14. 1. 1933 р., висилається в Україну Пости-

шева, номінально на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У, а на ділі з завданням перевести в Україні основну «чистку» партійного апарату та разом з тим зупинити відому «українізацію», започатковану в 20-их рр., що тепер починає вже поважно загрожувати російським політичним впливам в Україні. На пленумі ЦК КП(б)У — 18-22. 11. 1933 р., що відбувався в часі найбільшого голоду в Україні з його трагічними мільйоновими жертвами, як вислідом советської насильної колективізації сільського господарства, остаточно засуджено український «націонал-комунізм» (українську інтелігенцію, що брала участь у Визвольних Змаганнях, винищено на процесі СВУ) і від того часу датується відкрита нагінка також і на тих українських економістів, що, будучи марксистами, мали відвагу не конче погоджуватись з русифікаторською «генеральною лінією» ЦК ВКП(б) в Україні.

На згаданому пленумі остаточно засуджено «ухили» О. Шумського, тодішнього наркомоса України, розкритиковано, а пізніше засуджено, М. Яворського, автора першої спроби в українській історії подати ширший огляд української історіографії в марксистській інтерпретації. Трохи згодом розстріляно і Полова, відомого історика КП(б)У. Рівночасно з тим советські поліційні органи приступають до творення ряду фікційних і ніби то конспіративних організацій, куди і «приписують» всі видніші провідні сили тодішнього українства. Основне завдання тієї акції — довести до широких арештів і тим самим до знищення всіх потенційних відпорних сил, що супротивлялися б дальшій русифікації України.

Відбутий 18-23. травня 1934 р. XII з'їзд

КП(б)У тільки підтверджує напрямні Постишева та, усуваючи з складу ЦК старих українських комуністів (в новообраному на тому з'їзді ЦК 68% людей Постишева), виносить — як одне з основних доручень — боротьбу з «українським націоналістичним ужилом», підтягаючи під ту формулу всіх діячів українського національного табору, зокрема українських науковців. 1. 4. 1934 р. ліквідовано ВУАН, яку, як відомо, розгромлено ще 1931 р. На місце Всеукраїнської Академії Наук створено філію всесоюзної Академії і таким чином самостійні позиції української науки, що до того часу бодай позірно були легалізовані на правах самостійної української одиниці, ліквідовано. Ще перед тим (безпосередньо після пленуму ЦК в 1933 р.) осуджено діяльність М. Грушевського та закрито широко розбудовані історичні інститути при ВУАН.

Рівночасно з тим ряд дошкульних ударів нанесено і українським економічним науковим інституціям. І так розпущено Українську Академію Сільського Господарства та Науково-Дослідний Інститут економіки й організації сільського господарства. Цей перший удар по наукових с.-г. інституціях було уможливлено ліквідацією українського наркомзему, про що говорили ми попередньо. Знято з ужитку географічні підручники акад. Тутківського, заслано в Соловки проф. Ст. Рудницького, організатора Наукового Інституту Географії і Картографії в Харкові (українські мапи публіковано від того часу спорадично тільки до 1937-38 рр., потім замінено і їх русифікованими), згодом приступлено до ліквідації співробітників проф. Рудницького та акад. Тутківського, що їх в кращому випадку примушено до мовчанки (К. Дуби-

ник, Ю. Платонів, Н. Гавриленко, О. Левицький і ін.). Подібна доля зустріла і представників історичної географії (О. Грушевський, О. Баранів, Г. Шамрай).

Заборонено дальшу появу численних до того часу статистичних праць, що групувались переважно довкруги Центрального Статистичного Управління (ЦСУ). Обмеживши ЦСУ до видавання скромних статистичних звітів, ліквідовано такі цінні статистичні видання як: статистичні щорічники «Україна» (1925 - 1929), трохи довше виходив неперіодичний статистичний збірник «Статистика України» (до 1931 року), ліквідовано тематичні збірники «Україна в цифрах», перестав виходити щомісячний проектнобудівельний журнал «Соціалістична Індустрія» (появлявся в українській і німецькій мовах) і т. д.

Останній більш менш компетентний статистичний збірник «Соціалістична Україна» вийшов в 1937 р., відзеркалюючи не тільки повну тенденційність, але і неменший занепад статистичної науки в Україні. Після того статистичні праці при ЦСУ припинились, а вся діяльність тієї установи обмежується до коментування опублікованих всесоюзними органами статистичних матеріалів, де Україні відводиться дуже мало місця. Таким чином, з вибухом другої світової війни статистичні відомості про народне господарство України не публікуються, а окремі, звичайно скупі, дані треба розшукувати в советській пресі, або в загальносоюзних виданнях.

Український Держплян також значно обмежено в дотеперішніх компетенціях, чи точніше: ліквідувавши попередню установу, задержано подібну назву для обласної клітини

Держпляну ССРСР. Всі праці українського Держпляну, що були зв'язані з перспективним плануванням, вилучено з ужитку. Зокрема винесена заборона торкається таких важливих студій, як праці Комісії по металу, розробки самостійного районування української промисловості і сільського господарства тощо. Унеможливлено дальше поширення цілої низки цінних праць українських кооператорів (Держка, Височанського, Діброви, Пожарського, Панченка та ін.) з тим, що деяких кооператорів заарештовано ще в часі процесу СВУ. (Тоді розстріляно А. Бозоловича, М. Ботвинівського й ін.). Окремим переслідуванням підпали всі ті українські економісти-аграрники, що не завжди солідаризувались з практикою колективізації в Україні. Їх знищено, а праці їх заборонено (В. Соловейчик — автор праці «Направленіе и рыночность животноводства», Харків 1924; Альтерман — «Хлібні ресурси України», Одеса, 1928; Гуревич — «Вопросы совр. крестьянского хоз. на Украине», Харків, 1927; М. Тенета — «Головні продовольчі хліби України», Харків, 1930. та багато інших, яких тут всіх не можемо перерахувати).

Деяких аграрних українських економістів знищено трохи пізніше, зокрема тих, що з певним співчуттям ставились до колективізаційних експериментів, однак не могли погодитись з практикою колективізації в Україні. Згадаймо для прикладу відомого знавця сільсько-господарських справ, автора численних праць про МТС Маркевича, розстріляного в 30-их рр.

З ліквідацією автономії фінансового господарства перестали появлятися праці Наркомфіну УССР, які, між іншим, висвітлювали роллю України у всесоюзному державному бюд-

жеті («Матеріали для определения ролі України у всесоюзному бюджеті», рос. мовою, появлялись щорічними випусками в 20-их рр.). Згодом ліквідовано й журнал, присвячений фінансам України (до 1928 р. появлявся «Український Економіст», як орган Економічної Народи, що з 1931 р. перетворився в орган Наркомфіну УССР «На фінансовому фронті», проіснувавши заледве декілька дальших років). Тоді ж розстріляно довгорічного наркомфіна України М. Полоза (автора відомої праці «Фінанси України за десять років», друкованої в журналі «Господарство України»), та згодом і Г. Гринька, одного з найвизначніших українських фінансистів в ССРСР.

Приблизно в тому часі перестав виходити український економічний журнал центрального значення «Господарство України», що в початках появлявся російською, згодом як двомовний, а прикінці українською мовою. При фактичній забороні української історичної науки (ліквідація «школи» Грушевського і згодом марксистської М. Яворського), тим же заборонам підпали всі історичні праці з обсягу історичного розслідування народнього господарства України. У зв'язку з процесом СВУ, заарештовано одного з найвизначніших дослідників економічного розвитку України М. Слабченка (важніші праці: «Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX стол.», I і II тт. Одеса, 1925-27, «Организация хозяйства Украины от Хмельницкого до мировой войны», тт. I-IV, Одеса 1922-25, «Хозяйство Гетьманщины в XVII-XVIII вв.») та фактично ліквідовано одеський науковий історичний осередок. Подібна доля зустрінула і харківський осередок, де працював проф. Д. Багалій («Нарис історії

України на соціально-економічному ґрунті», Харків 1928), визначний дослідник українських колонізаційних процесів. Подібно розгромлено і київський осередок, де працював живучий сьогодні на еміграції чудом уцілілий проф. Оглоблин, відомий історик української фабрики. Не інакшої долі зазнали праці з історії торговельних зносин України, що були вилучені з ужитку (М. Тищенко: «Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст.», Київ 1928, «Нариси зовнішньої торгівлі Стародубщини XVIII ст.»), розстріляно М. Шрага, автора праці «Зовнішня торгівля УРСР та її ближчі перспективи», О. Попова («Хлібна торгівля України», Харків 1927. та «Загальний характер української зовн. торгівлі в передвоєнні часи», Харків 1926.) та інших.

Тільки нечисленним одиницям вдалось пристосуватись до нових обставин, та все ж таки всі їх давніші праці вилучено з ужитку, або довелось їм їх доосновно переробляти. Прикладом у тому відношенні може послужити акад. К. Воблій, автор таких на сьогодні вилучених і заборонених книжок, як: «Політична економія», Київ 1923, «Економічна географія України», Київ 1923. (всі дальші видання перероблено), «Степова Україна — економічно географічні нариси», Харків-Одеса 1930. тощо.

Після ліквідації «інтернаціоналістичної» марксистської школи Покровського, в ССРСР наступає реабілітація передвоєнних російських істориків (не-російських, зокрема українських істориків не реабілітовано, їх і далі уважається «буржуазними», тоді як для російських істориків передреволюційного періоду прикладається нерідко більш ліберальне означення «дворянських»). Ярославського, який очолю-

вав російську історіографію в 30-их рр., змінено Б. Д. Грековим — учнем Платонова, російського дореволюційного історика імперського напрямку. В советській науці, як і всіх інших ділянках життя, поширюється відоме «старшо-братство», де російським позиціям надається вийняткового і особливого значення, а російська історична наука з такими представниками, як Третьяков, Мавродін та Смірнов, покликана обґрунтувати вищість і передову роль російського елементу в ССРСР, що безпосередньо зв'язане з дальшим відкритим переслідуванням неросіян.

В тому ж напрямі розвиваються події в Україні, де в першу чергу з українського державного апарату вичищується всіх українських комуністів, що брали участь в революційних подіях, замінюючи їх відомими «апаратчиками», що рекрутуються з пристосованського та вислужницького елементу без виразнішого національного обличчя. Всі ключеві позиції обсаджуються приїжджими росіянами, при допомозі яких можна легше завершити в Україні русифікаційний процес. З виголошеної на пленумі ЦК КП(б)У 24. 1. 1936 р. доповіді Постишева виявляється, що з партії виключено всіх бувших укапів та боротьбистів. В часі того найбільшого розгулу сталінського терору, що цілковито переставляється на російські імперіальні позиції, відбувся (27. 5. до 3. 6. 1937 р.) XII з'їзд КП(б)У, де з 115 чоловік, членів ЦК, що були вибрані на попередньому з'їзді, через три з половиною роки залишено в новому ЦК всього 36 людей. В тому часі зник і В. Чубар, довголітній голова уряду України. Цей терор продовжується і після тринадцятого з'їзду (арешти військовиків Дубового, Ягора, партій-

ців А. Хвилі, В. Порайка й ін.). Також і в московських «показових» процесах (перший 19.-24. 8. 1936. Зіновьева, Каменева і тов., другий — 23.-30. 1. 1937 р. П'ятакова, Радека і тов., третій — 2.-13. 3. 1938 р. Бухаріна, Рикова і тов.) знищено велику кількість комуністів, пов'язаних своєю діяльністю з Україною. І так в другому процесі знищено (засуджено до розстрілу) Ю. П'ятакова та Я. Дробніса, в третьому — б. голову Совнаркому України Х. Раковського та найвидатнішого українського фінансиста, довголітнього голову українського Держплану Г. Гринька, автора таких відомих праць, як: «Нариси по бюджету і економіці округів України», 1926 р., «П'ятирічний план народного господарства України», 1930 р. та ін. Трохи пізніше зліквідовано і самого Постишева. Застрілився призначений після Чубара новий голова Совнаркому Панас Любченко, а на місце довголітнього секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора (заарештовано восени 1937 р.) прийшов М. Хрущов.

З приїздом Хрущова, в Україну переселюється значна кількість російських партійців, що дозволяє Хрущову на черговому XIV з'їзді КП(б)У (13.-17. 6. 1938 р.) в своїй звітній доповіді виступити з одвертим обвинуваченням українського «буржуазного» націоналізму як найголовнішої небезпеки для «будови соціалізму в Україні», тоді як ще навіть за Постишева, як пригадуємо, український націоналізм та російський великодержавний шовінізм трактувалось бодай номінально як два рівнорядні «ухили». Для прискорення реалізації «нового курсу» самий ЦК за Хрущова повністю поповнюється його людьми.

Як далеко пішов терор в Україні в тому

часі промовисто може посвідчити навіть той факт, що до нововибраного «хрущовського» ЦК ввійшла дослівно одна людина з старого ЦК (в кандидати ЦК двох людей!), а всіх інших знищено або усунено, замінюючи їх людьми Хрущова. В тому часі зникли реабілітований недавно Петровський, Затонський, І. Кулик, Євтушенко та інші відомі діячі.

У зв'язку з цілковитим винищенням української верхівки, в тому і українських комуністів, останній передвоєнний з'їзд КП(б)У, що відбувся 13.-17. 5. 1940 р., переходив вже в цілковито змінених обставинах, де обговорювано переважно доручення всесоюзних органів на господарському відтинку, присвячуючи значну увагу економічній підготовці до війни. Прилучення Західних Земель України (1939), що відбулось в тому часі, абстрагуючи від звичної більшовицької пропагандивної акції, не викликало в стероризованих українських колах живішого відгуку, а швидкий вибух другої світової війни перервав нову хвилю терору, що тим разом з приходом советських військ почала заливати ЗЗУ.

В другу світову війну вступила Україна з значно розбудованими господарськими та промисловими ресурсами та рівночасно з тотально знищеним національно - духовим життям, яке повністю обезголовлено, що, між іншим, немало заважило на унеможливленню будьяких ширших проявів національного відродження, що могло б потенційно проявитись за короткий час німецької окупації, що своїм політичним режимом не набагато уступала російському советському теророві.

В часі другої світової війни Україна, в порівнянні до інших советських республік, вклю-

чаючи і російську, понесла найбільші втрати. Тільки у висліді зруйнування житлових приміщень позбавлено даху на головою біля 10 мільйонів українського населення. Знищено десятки тисяч шкіл, наукових інститутів, культурних заведень, музеїв, лікарень тощо. Зруйновано біля 16 тисяч промислових підприємств, в сільському господарстві знищено біля 3,5 мільйонів коней, 7,5 мільйонів великої рогатої худоби, 10 мільйонів свиней тощо. Всі шкоди, нанесені економіці України, советськими економістами обчислюються сумою в 285 мільярдів карбованців. 1) В наслідок воєнних подій значну частину капітального устаткування вивезено в східні райони СРСР. 2) Наприклад, Харківський тракторний завод, один з найбільших в СРСР, вивезено в Алтайський край, де на його базі постав Рубцовський тракторний завод, Харківський завод транспортного машинобудування евакуйовано на Урал, на схід вивезено устаткування заводів Харківського, Новокрематорського, електротехнічного, турбінного та інших великих машинобудівельних українських фабрик, як Ворошиловградський паровозобудівельний завод тощо. Біля 3,5 тис. вагонів промислового устаткування продукції та сировини вивезено з заводів Запоріжжя.

Через море евакуювались з Одеси: великий станкобудівельний завод ім. Жовтневої Революції, ім. Дзержинського і ряд других. Значну трудність представляла евакуація заводів чорної металургії та улаштування гірничої промисловости. Тому значну частину їх на місці знищено, більшість шахт затоплено. В 1941-42 рр., в районах німецької окупації не грацювало: 61 доменних печей, 225 мартенів, 174 про-

катних станів, 131 коксових батарей. 3) В чорній металургії України повністю знищено 54 доменних печей, 119 мартенів, 101 прокатних станів, 39 трубних станів тощо. 4) В Донбасі затоплено шахти та знищено майже повністю гірниче устаткування.

Від воєнних подій значно потерпіло, як згадано, і українське машинобудівельне виробництво. Частина устаткування вивезено, а решту знищено, як наприклад улаштування таких великих заводів, як харківські заводи: тракторний, електротехнічний, станкобудівельний, транспортного машинобудування, одеські заводи і т. д. 5) За обчисленням радянських економістів матеріальні втрати української легкої, харчової та місцевої промисловости оцінюються сумою 1,7 млрд. крб., в тому 439,5 міл. крб. за рахунок руйнування устаткування та 697,2 міл. крб. вартости сировини та матеріалу, забраних німцями. 6) У підсумках, як зазначає Вознесенський, після відступу німців та зайняття України радянськими військами, в окупованих районах України залишилось всього у відношенні до передвоєнного стану — робітників 17% та промислових підприємств 17%. 7) При тому промовчується звичайно та обставина, що евакуйовані промислові підприємства в Україну не повернено, вони залишились і далі працювати в східних районах СРСР.

Рівночасно з вивезенням частини устаткування промислових підприємств в східні райони туди ж евакуйовано й деяку частину населення України. Тій евакуації підлягали в першу чергу партійні кадри (евакуйовано біля 90%) та працівники державних установ України. Вивезено також працівників Академії Наук УРСР і в еміграційному осередку радянського

українського уряду, в Уфі, продовжує в воєнні часи свою працю також і Інститут Економіки АН УРСР. У зв'язку з постійними поразками на фронті, що виявляли явну неохоту людно-сти захищати радянський режим, більшовицька пропаганда нав'язує до жорстокостей німців (передовсім з полоненими) та робить чергову спробу прихилити на свій бік населення України. Особливу увагу присвячується також боротьбі з українським націоналістичним підпіллям. Цікаві матеріали у тому відношенні дає засідання пленуму ЦК КП(б)У з 24.-26. травня 1944 р., що було в основному призначене справам ЗЗУ. До тієї пропагандивної кампанії залучується вивезених з України письменників та науковців, в Уфі лоялюється і відомий за кордоном патріотичний вірш Сосюри «Любіть Україну». В ту роботу запрягається і українських економістів.

Цікаво відзначити, що підготовані в тому часі праці українських економістів виявляють деякі характеристичні риси, що нагадують перехідний етап того вимушеного воєнними подіями «лібералізаційного» курсу. Хоч в тому часі дозволяється на опрацювання деяких праць, що безпосередньо заторкують цілість народного господарства України, то все ж таки в тих же працях відсутнє представлення існуючого стану, автори радше звертаються до історичного матеріалу, хоч і публікуються дані про деякі збалансовані позиції економіки України, що в часі передвоєнного режиму було забороненим. Прикладом такої праці можна уважати невеличку монографію тодішнього керівника Інституту Економіки АН УРСР П. А. Хромова. 8)

Дальшим вимовним фактом в настановах

московського уряду щодо економіки України може послужити обставина, що безпосередньо після війни українським економістам не дозволяється в окремих працях визначити розміри воєнних знищень в українській економіці, ті речі трактуються тільки у всесоюзному «обсязі» і такий дозвіл дано тільки в 50-их рр., у зв'язку з відомим ювілейним відзначенням 300-ліття поневолення України Росією, коли то публікуються численні економічні монографії, про що говоритимемо згодом. 9) Таке положення української економічної науки в той перехідний воєнний етап не було випадковим. Як відомо, процес тієї кон'юнктурної лібералізації відносин тривав дуже коротко і зразу після війни закінчився.

Історичний гост Сталіна в честь російського народу, виголошений 24 травня 1945 р. на військовому бенкеті в Кремлі, відновив передвоєнні традиції російської гегемонії та фактично започаткував продовження відкритого російського шовінізму на українських землях. У тому ж зміслі говорив на зборах партійного активу 28 жовтня 1945 р. Хрущов, затверджуючи таким чином ті директиви центрального апарату в Україні. Протягом 1946 р. видано з рамени ЦК КП(б)У ряд постанов і доручень для боротьби з «націоналістично-буржуазними ухилами», де примушувано «каятись» відомих українських наукових та літературних діячів, які ніби то, користуючись воєнними обставинами, поповнили ряд чергових «ухилів». Треба зазначити, що таких «ухилів» не запримічуємо в середовищі українських економістів, поскільки, як це ми відзначали раніше, тут таких «ухилів» не було можливим вже робити хоч би з уваги на російську насиченість українського

господарського апарату. Не відомі нам також будьякі праці, що заторкали б безпосередньо представлення тодішнього складного положення народного господарства України. Отже, не зважаючи на важкий стан в сільському господарстві України (голод 1946 р.) та далші провали в сільському господарстві слідуєчих років, не зважаючи на повністю незадовільні темпи відбудови української промисловости, що значно відстають від загальносоюзного господарського розвитку, в Україні з того приводу не запримічуємо жодної реакції чи протестів, подібно до положення в 20-их рр., коли, як відомо, економіка України була у значно кориснішій ситуації.

В четвертій п'ятирічці, що була призначена відбудові воєнних знищень, сума капіталовкладень в ціле народне господарство ССРСР виносила 311 млрд. крб., в тому 40,7% призначено на відбудову важкої індустрії і тільки 6,5% для легкої промисловости. Обсяг капітальних робіт в Україні виносив в тому часі 49,5 млрд. крб., тобто 15,9% капіталовкладань по ССРСР. Господарству республіканського підпорядкування призначено з тієї суми всього 5,5 млрд. карб. Таке диспропорційне розміщення капіталовкладань мусіло значно обнизити дотеперішню питому вагу України в загальносоюзному промисловому виробництві, тим більше, що значна частина вивезених з України промислових підприємств залишилась на Сході. Згідно з директивами нової п'ятирічки, в Україні заплановано в %% до всесоюзної продукції: чавуну 50%, сталі 35%, видобутку вугілля 35%, виробництво паровозів і тепловозів 40%, металургічного устаткування 33,9%, тракторів 22,3%, продукції цукру 68,2%, що і стано-

виль найнижчі показники питомої ваги України в промисловій продукції ССРСР за весь час існування Советського Союзу. П'ятирічний плян виконано за 4 роки і три місяці. І хоч в тому часі більшість галузів України (зокрема маємо на увазі важку індустрію) досягнула довоєнного рівня, то це, з уваги на величезні воєнні знищення в Україні, було кроком взад, бо в тому часі загальні темпи промислового зростання України значно нижчі від промислового зростання інших частин ССРСР, зокрема східних районів. Відсоткове збільшення продукції в поодиноких районах ССРСР (1940 р. в порівнянні до 1955 р.) дає такі показники: витопа чавуну на Уралі збільшення в 2,6 разів, в Сибіру в 1,2 разів, випуск прокату на Уралі в 2,8 разів, в Сибіру в 1,2 разів, продукція сталі на Уралі в 2,7 разів, в Сибіру в 1,7 разів. 10) Видобуток кам'яного вугілля становить в Донбасі для 1950 р. 78,0 міль. тонн (українська частина Донбасу), проти 83,8 міль. тонн в 1940 р. За той же час видобуток вугілля зростає в Підмосковському басейні в три рази, в східних басейнах (Кузбас, Урал, Караганда) більш як в два рази.

В повоєнних роках відновуємо деяке розширення конституційних прав УССРСР. Твориться міністерство зовнішніх справ, оборони, Україна стає членом ОН. Всі ті прояви національного збільшення суверенних прав України були породжені зовнішніми політичними обставинами, згідно з вимогами зовнішньо-політичної акції ССРСР в таборі переможців другої світової війни. 25.-28. січня 1949 р., відбувається в Києві XVI з'їзд КП(б)У, що в основному ще далі присвячений справам господарської відбудови України. В тому ж часі Хрушова переводять на посаду секретаря Московського обкому пар-

тії і першим секретарем ЦК КП(б)У стає Г. Мельніков, що зразу ставить собі завдання привести «до порядку» ЗЗУ, де прояви національного українського життя творять постійну небезпеку для ширення російських впливів в Україні. Партія постійно збільшує агітацію проти українських «буржуазних» націоналістів, на той час і припадає відома нагінка на Сосюру за згаданий нами патріотичний вірш, написаний у воєнні часи. Рівночасно з нагінкою на українські культурні сили, протягом 1950 - 51 рр., як і по всьому ССРСР, проходить процес «укрупнення» колгоспів, що ще більше затісне державну контролю в сільсько-господарській ділянці з усіма з того випливаючими наслідками. Черговий з'їзд КП(б)У (25.-26. вересня 1952 р.) не вносить в існуюче положення нічого нового. Основна тематика з'їзду — обговорення тодішнього господарського положення України та продовження шовіністичної російської кампанії, де російський нарід остаточно закріплюється на становищі «провідної нації ССРСР». З того приводу можна б хіба згадати про одну деталь з промови Мельнікова, мовляв — населення України зростає щорічно на 800 тисяч. Конфронтуючи ту пропагандивну заяву з опублікованими даними в 1956 році, побачимо, що згідно з советськими офіційними джерелами обліку населення з рамени ЦСУ ССРСР населення України в 1940 р. вносить 41.0 міль. (включаючи Крим), а в 1955 р. всього 40.6 міль. 11) Додамо також що р 1950-55 рр. Україна не розпоряджає окремим республіканським пляном для розвитку народнього господарства і всяке господарське плянування в той час переводиться в Україні з рамени центральних советських плянувальних інституцій в Москві.

12) Зрештою, відсталість народного господарства України в тому періоді частинно характеризує і величина капіталовкладань, які для України дають всього за п'яту п'ятирічку 15,2 відсотків загальносоюзної величини.

Протягом 1954 р. відбуваються в Україні та по цілому СРСР підготовані ще за життя Сталіна ювілейні святкування «300-ліття возз'єднання України з Росією». З того приводу КПСС видає відомі тези, які означають рамки та напрям тієї пропагандивної акції. 13) В тих «тезах» говориться:

«Возз'єднання України з Росією в 1654 р. було економічним результатом всієї попередньої історії двох великих братніх слов'янських народів — російського і українського. Воно було зумовлене багатовіковим розвитком економічних, політичних і культурних зв'язків України з Росією і відповідало корінним інтересам і сподіванням двох народів.» 14)

На книжковому ринку України з'являється цілий ряд окремих праць і монографій, присвячених тій темі, як і також всі важніші центральні советські журнали містять ряд статей з того приводу. Не входячи ближче в розгляд тієї справи, яка і в українській еміграційній літературі достатньо обговорена, не можемо не відзначити, що в програмі тих «ювілейних святкувань» одно з перших місць відводиться економічній проблематиці. В численних статтях, брошурах та окремих монографіях советські українські та російські економісти намагаються довести «прогресивне значення» Переяславського акту, обґрунтовуючи свої тези відповідно підібраним економічним та статистичним матеріалом. Окрему увагу присвячується питанню історичних зв'язків економіки України та Росії та з тієї нагоди підкреслюється не тільки їх прогресивне значення у так би мови-

ти політичній площині, але советські економісти стараються при допомозі спеціально спарованого статистичного матеріалу «доказати» господарські користі України з такого об'єднання, відкидаючи, очевидно, тезу про колоніальне положення України в советські часи та промовчуючи цілий ряд безспірних фактів про колоніальний визиск України Росією в до-революційний період.

Крім статей Хромова, Вірника та Мишка, помічених в центральних советських журналах 15), слід ще згадати про цікаву (з синтетичними намаганнями) працю теперішнього керівника Інституту Економіки АН УРСР О. Нестеренка про «Економічні передумови возз'єднання України з Росією», 16) який подібно, як це робить російський економіст Кофенгауз, 17) повністю ігнорує в своїй статті питання торговельних зв'язків України перед і після 1654 р., чи точніше намагається доказати, що відсутність українського ринку з дотеперішніх контактів з економікою Заходу (ту функцію перебрав російський ринок) не відбулось без шкоди для господарства України, отже, посередньо вказує на «прогресивний» характер царської торговельної політики щодо України, допомагаючи собі тут навіть численними історичними фальсифікатами. Зрештою, інтерес советських авторів не обмежується тільки до українських східних земель, які вже самим своїм географічним положенням були змушені об'єктивними обставинами вдержувати постійний торговельний контакт з Росією.

А. І. Козаченко у своїй праці «Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII стол.», 18) старається доказати наявність широкорозбудованих комунікаційних торговель-

них шляхів ЗЗУ з Московщиною XVII стол., дарма, що всім дослідникам господарської історії східної Європи добре відомі зв'язки українських західних земель з країнами Заходу, що — між іншим — і породжувало цілий ряд економічних та політичних консеквенцій, які децидуюче впливали на структуру економіки тієї частини українських земель, яка досить поважно різнилась від господарської структури східних земель України. Таким чином советські автори стараються довести тезу про господарську допомогу Росії і економічну залежність всіх земель України від Росії та, переходячи до характеристики господарського положення в советські часи, утвердити тезу про інтегральність української економіки, що рівнозначне з усталенням аксіоми про господарську «одність» України та Росії, що очевидно пересуджує будьякий вихід України з тієї політичної конструкції, що носить зараз назву ССРСР.

Вийняткове значення у тому відношенні має колективна праця советських авторів п. н. «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», 19) що являється немов би підсумком советської науки у відношенні до української економіки. В названій праці, советські автори, трактуючи українську економіку інтегральною частиною російського великопростірнього господарського комплексу, стараються відповідно до актуальних політичних напрямних перевести нову періодизацію того процесу. Відсилаючи читача до обширної праці проф. Гловінського, що детально обговорює ту працю, 20) хочемо ще тільки заважити, що таке широке пропагування «возз'єднання» України з Росією, як це було переведено в ССРСР, включно з «ювілейним подарунком» Російською Фе-

деративною Советською Республікою неросійського Криму Україні, силою обставин мусіло б збудити зацікавлення світової opinio та сучасних політичних таборів і спрямувати більш уваги західних дослідників на глибше вивчення історичних процесів останніх століть у Східній Європі, зокрема перевірити всі ті советські пропагандивні твердження об'єктивним історичним матеріалом, що, не сумніваємось, значно полегшило б теперішню складну політичну ситуацію України та рівночасно принесло Заході безсумнівні користи.

В політичних стосунках Росії і України смерть Сталіна не принесла безпосередньо суттєвих змін, полегшень, чи певної лібералізації відносин. Ситуація не набагато змінилась і після уступлення Мельнікова, якого знято ніби то за насильну русифікацію шкільництва на західних землях України, та з приходом Кириченка, першого українця з походження на пості секретаря ЦК КПУ. В тому відношенні «колективне керівництво» і далі держалось попереднього курсу, хоч безпосередні прояви російського шовінізму, як це було за Сталіна, ніби трохи зменшились. Основні зміни приніс ХХ з'їзд КПСС і над тими справами, головню в оцінці їх з економічної площини, хочемо тут коротко зупинитись.

В Україні, безпосередню перед скликанням ХХ з'їзду КПСС, не помічасмо, так зрештою як і в цілому ССРСР, жодних поважніших познач будь-якої лібералізації відносин, вже не говорячи про широко дискутовану «політичну відлигу», що започаткована ХХ з'їздом, досить виразно позначилась в дальшому і на господарському житті ССРСР, про що говоритимемо далі. Промовистим доказом в користь та-

кого твердження може служити перебіг хоча б XIX з'їзду КПУ, що відбувся в січні 1956 р., що його слушно названо «найнуднішим і найпорожнішим на проблеми і політику у всій історії українського комунізму». 21) Основною проблематикою того з'їзду були господарські питання, так чи інакше пов'язані з існуючим пляном господарського розвитку України, коли тим часом такі актуальні питання, як питання «колективного керівництва», чи хоча б критичний підхід до т. зв. сталінізму, на з'їзді були повністю відсутні, вже не говорячи про реабілітацію деяких українських комуністів (засуджених сталінською системою), яку мусіла перевести така сама Москва.

Не можна промовчувати тут теж і того, що навіть виступи українських делегатів на XX з'їзді КПСС з рамени парторганізації України (на увазі маємо виступ хоча б Кириченка) не належали до блискучих. Навпаки, номінально чи може краще бездушно схвалюючи прийнятий «новий курс», фактично не говорили нічого нового, ще раз повторюючи сказане таким Хрущовим чи Мікояном. Коли порівняти виступ Бажана на XIX з'їзді КПУ з таким же виступом Шолохова на XX з'їзді КПСС, то мусимо таки ствердити, що під сучасну пору українські комуністи позбавлені всякої ініціативи у вирішуванні важливих політичних питань, а їх завдання зводяться хіба до ролі звичайної обласної організації, без жодних претенсій на власну думку чи певну акцію, яка не була б згори уплянована і подиктована Московою.

Тому тільки XX з'їзд КПСС з відомим «розвінчанням» Сталіна і «культу особи» приносить деяку політичну відлигу і на низах, в тому також і в Україні, хоч тут також треба

завважити, що та відлига, говоримо про зовнішні прояви, поступає в Києві таки поволіше як в самій Москві. Назвемо, наприклад, одну з важніших поз'їздових проблем — тобто національне питання. Про ті речі говорено на з'їзді, говорив і Хрущов, що Сталін, якщо міг би, то знищив би українців як і інші менші народи (на переселення українців з України не дозволила йому велика кількість українського населення). Тим справам присвячено ряд статей в «Правді», «Комуністі», «Вопросах истории» та в інших центральних советських пресових органах. В тих же органах появляються вістки про реабілітацію знищених Сталіном комуністичних діячів, в тому і українських комуністів, які тільки згодом, і то звичайно без поважнішого власного коментаря, передруковує українська советська преса. Отже, можна здогадуватись, що українські комуністи, маючи сумний досвід з минулих часів, дуже обережно і поступово приглядаються тим новим «змінам» в політичних напрямних в ССРСР, займаючи радше вичікуюче становище.

Правда, тут і там зустрічаємось з більш самостійними виступами — переважно українських наукових чи літературно-мистецьких крутів. При тому українські комуністи залюбки відкликаються до писань Леніна, розвиваючи «по-новому» окремі положення ленінської «національної політики», що, як відомо, було одною з прерогатив сьогодні реабілітованого Скрипника. Для характеристики існуючого стану можна як приклад згадати виступ в «Радянській Україні» відомого історика-юриста Б. Бабія, 22) де згаданий автор пробує на основі об'єктивних історичних даних ревідувати окремі, прийняті Сталіном, тези в українсько-ро-

сійських відносинах, закидаючи російським чинникам ряд помилок, а то і зумисного злодіяння.

Той же автор, у виданій в тому часі праці про органи самоврядування в Україні революційного періоду, 23) не боїться назвати по імені русифікаційну політику московських большевиків з її окупаційним характером в Україні, видвигаючи з другого боку заслуги українських комуністів в поборюванні тих «ухилів лєнінської національної політики», що діялось, як це говорить автор, в ім'я скріплення позицій світового комунізму, отже і для добра тієї ж Росії, носія большевицьких ідей в Україні. Така діалектика автора досить проглядна, однак його виступ, не зважаючи на певні наявні в праці ременісценції старої сталінської фразеології, можна уважати першим і досить відважним проявом у справі ревізії дотеперішніх русофільських позицій переважної частини сьгоднішніх комуністичних апаратчиків в Україні.

Крім розвінчання культу особи, рішення ХХ з'їзду КПСС підготували ґрунт до дальших подій на господарському відтинку, чи точніше, започаткували ревізію дотеперішньої структури апарату управління советською промисловістю. На увазі маємо децентралістичні тенденції в управлінні советської промисловости, які ніби то мали б давати більші автономні права республіканським органам. Хрушов, подібно як і Булганін та ряд інших комуністичних провідників з «колективного керівництва», ставить на ХХ з'їзді вимоги звільнити адміністративний апарат управління промисловістю від надмірного централізму з завданням наблизити керівництво промисловістю до місця осідку по-

одиноких промислових галузів та підприємств.

Більше світла на тенденції розвитку того децентралізаційного процесу кидають постанови грудневого (1956 р.) та лютневого (1957 р.) пленумів ЦК КПСС, які рівночасно дають посереднє свідощтво про наявність досить сильної внутрішньої боротьби поодиноких течій в самому ж «колективному керівництві» за остаточне розуміння і рамки того нового процесу. Грудневий пленум попри ревізію деяких запланованих величин шостої п'ятирічки (зокрема у зв'язку з відставанням таких галузів, як кам'яновугільна промисловість Донбасу, деякі галузі кольорової металургії, цементова та лісова промисловість тощо), розкритикував недоліки праці Держекономкомісії для біжучого плянування 24) та у зв'язку з тим переведено широку реорганізацію того органу. Сабуров, дотеперішній голова Держекономкомісії ССРСР, мусів уступити і на його місце прийшов член Президії ЦК КПСС — Первухін. Членський склад президії Держекономкомісії поповнено такими впливовими людьми (які, до речі, до того часу виконували функції заступників прем'єр міністра уряду ССРСР), як Косигін, Малишев, Кухаренко, Хрунічев, Мацкевич та Бенедиктов, дотеперішній голова міністерства радгоспів при уряді ССРСР.

Також значно збільшено компетенції Держекономкомісії, що в дечому нагадують буше СТО (Совет Труда і Оборони, що існував з 1920. до 1937 р.) з завданням централізувати контролю над окремими важливішими функціями советської промисловости, що, можна догадуватись, може мати на практиці і велике мілітарне значення. Цікаво пригадати, що в рішеннях того пленуму дуже мало говориться

про другу секцію Держплану ССРСР, органу, що займався б перспективним плануванням. 25) Таким чином рішення грудневого пленуму, видвигаючи справу Держекономкомісії ССРСР, йдуть фактично по лінії дальшого скріплення централізації советського планувального економічного апарату і не завжди відповідають відповідним рішенням ХХ з'їзду.

Через два місяці відбувається слідуочий (лютневий) пленум ЦК, який приносить вже інші рішення, що йдуть частинно в розріз з резолюціями попереднього пленуму та тісніше нав'язують до постанов ХХ з'їзду. Отже, питання планування советської економіки опиняється у своєрідному кризовому положенню, про що, очевидно, советська преса не звітує, а що можна вичитати з аналізу тих різних, нерідко суперечних, потягнень советських керівних чинників в тій важливій артерії советського господарського сектору.

«Як підкреслив пленум у своєму рішенні, — пише «Комуніст», 26) — організаційна структура управління промисловістю і будівництвом повинна базуватись на поєднанні централізованого державного керівництва з підвищенням ролі місцевих господарських, партійних і профспілкових органів у керуванні господарством. При цьому керування промисловістю і будівництвом слід організувати по основних районах економічних, що наблизить господарське керівництво до виробництва, до промислових підприємств та будов, зробить його конкретнішим та оперативнішим...»

Уважаючи, що народне господарство ССРСР знаходиться тепер в новому етапі свого розвитку, постанови лютневого пленуму натякають на бажання знайти відповідну розв'язку для організаційної структури економічного управління, яка відповідала б тим новим завданням, що їх треба в першу чергу ідентифікувати з бажанням піднести працевидайність советської

промисловости. Отже йдеться про розв'язку питання — чи йти далі по лінії дроблення технічного, економічного та адміністративного керівництва з централізаційною системою, що немислима без дальшого творення все нових центральних відомств, чи — відмовитись від дотеперішньої організаційної бази, яка, якщо вірити советській пресі, тільки збільшує зайвий бюрократичного апарату.

Як пригадуємо з заяви Хрущова на ХХ з'їзді, вже тоді адміністративний апарат в ССРСР зредуковано, згідно з новими постановами, на 700 тисяч людей. 27) З рішень лютневого пленуму виходить, що советські чинники в ім'я збільшення оперативности в роботі промисловости готові зріктися дотеперішнього галузевого і відомственного централізму. Розходиться, отже, про збільшення ініціативи на місцях, значить — поширення адміністративних прав (в оперативно-технічному змислі) низових клітин дотеперішнього централістичного апарату управління промисловістю, в тому також і про поширення прав поодиноких союзних республік в управлінню власним господарством. Одним з найбільших недоліків дотеперішньої системи уважається відомчість, яка, як зазначається в советській пресі: «розриває єдиний господарський організм на окремі клітини, ослаблює і порушує нормальні зв'язки між підприємствами, розташованими в одному економічному районі». 28)

«Розв'язання багатьох великих проблем в галузі промисловости, транспорту і будівництва, — пишеться далі в тому советському органі, — упирається у відомчі перегородки, які відділяють одну галузь господарства від іншої. Про це наочно свідчить наявність серйозних недоліків в спеціалізації і кооперуванні

виробництва, на шляху здійснення яких стоять відомчі бар'єри». 29)

Отже, якщо тут вірити тим офіційним признанням, то дотеперішня практика в керуванні советською промисловістю ставила перешкоди не тільки в доцільному господарському плануванні, але і негативно впливала на сам виробничий процес, перешкоджаючи комплексному розвитку окремих економічних районів. В органі компартії наводиться з тієї нагоди цікаві і промовисті приклади розриву між металургійною промисловістю та видобутком залізної руди в Криворіжжю, де зазначається, що:

«Ні союзне, ні республіканське міністерства чорної металургії серйозно не дбали про різке збільшення видобутку руди. Перебудова керування промисловістю, безперечно, дасть змогу привести видобуток руди у відповідність до розвитку металургії.

«Негативний вплив відомчості особливо позначається на кооперуванні виробництва. Скільки, наприклад, треба затратити часу лише на міжвідомче листування для того, щоб розмістити серед машинобудівних заводів республіки замовлення на устаткування, потрібне вугільним шахтам Донбасу! І ще важче за існуючої системи управління добитись виконання тих замовлень. Скільки зусиль минулого року (1956 — В. В.) довелось докласти, щоб організувати на Україні міжзаводське кооперування для виробництва необхідних сільському господарству кукурудзозбиральних комбайнів! А якої великої економії можна добитись і як поліпшиться будівництво, коли ліквідувати міжвідомчу роздробленість і сконцентрувати керівництво будівельними організаціями в кожному основному економічному районі!

«Відомчість значно утруднює комплексний розвиток господарства економічних районів, республік, країв і областей. В результаті цього величезні виробничі потужності підприємств не використовуються повністю, виникають значні нераціональні перевезення вантажів. У нас, на жаль, ще нерідко бувають випадки, коли підприємства одного відомства везуть, наприклад, металеві вироби з Уралу на Південь, а підприємства іншого відомства з Півдня на Урал. Це ж

саме з перевезенням лісу. З України відправляються пиломатеріали і чорнові роботи з деревини хвойних порід буку і дуба на Кавказ і в Закавказзя. Тим часом розміри насаджень цих порід на Кавказі в кілька разів більші, ніж на Україні і значно перевищують потреби Грузії і Азербайджану в такій деревині. Аналогічна історія з каменем. Організації Міністерства Будівництва ССРСР добувають камінь у Кримській області і вносять його у Дніпропетровську, а організації Міністерства хлібопродуктів ССРСР добувають такий же камінь у Дніпропетровській області і вносять його у Кримську. Величезне значення рішення пленуму ЦК КПСС полягає в тому, що воно спрямоване на ліквідацію такого роду безгосподарної і поганої практики». 30)

Наведені цитати з «Комуніста України» не потребують коментарів. Вони дуже промовисті в питаннях зустрічних перевозок та посередньо дають нові докази (говорячи про лісову промисловість) хижацької експлуатації обмежених лісових комплексів України в користь мнимі «кооперації» окремих районів ССРСР.

30. березня 1957 р. опубліковано в советській пресі 31) тези доповіді М. Хрущова «Про дальше удосконалення організації управління промисловістю і будівництвом», що заповідають докорінну реорганізацію дотеперішньої господарської системи в ССРСР та — очевидно — йдуть в розріз з дотеперішніми рішеннями, зокрема грудневого пленуму. Згідно з тими пропозиціями, всі союзно-республіканські міністерства ліквідуються. Всі промислові підприємства переходять в адміністративну підлеглість республіканських органів. Для їх управління створюються нові т. зв. ради народного господарства «совхози» та рівночасно з тим переводиться новий перерозподіл території ССРСР на нові економічні райони, що їх економічне керівництво належатиме новоствореним радам.

Держекономкомісія, про яку стільки говорилося на грудневому пленумі, повинна закінчити своє існування. Одночасно значно поширюються права Держпляну (значить, плянувальної секції для перспективного плянування), що стане координаційним центром для республіканських Держплянів. Стільки тези Хрущова, що мали послужити матеріалом для дискусії і відповідних рішень чергової травневої сесії Верховної Ради ССРСР. 32)

Обговорюючи постанови тієї сесії, мусимо застерегтись, що ходить тут скоріше про устійнення певних напрямних в новій побудові советського апарату управління промисловістю, які протягом практичної реалізації напевно підлягатимуть ще численним змінам. Отже, з уваги на пливкий стан, важко сьогодні давати будь-які остаточні коментарі чи тим більше прогнози для майбутнього розвитку. З другого боку не сумніваємось, що з уваги на засадничість тих змін — напевно вплинуть вони, можливо і у вирішній мірі, на формування майбутнього профілю господарського життя ССРСР, в тому і України.

З доповіді Хрущова виходить, що КПСС відмовляється від відомственої системи управління промисловістю, замінюючи попередні органи регіональними клітинами управління. У зв'язку з тим запроєктовано поділити територію ССРСР на 92 економічні райони, в тому на територію РСФСР припадає 68, а на Україну 11 таких районів. На всі інші республіки по одному. Керівництво тими районами підлягатиме окремим, створеним для цієї мети, радам народного господарства («совнархозам»), що в свою чергу будуть підпорядковані центральній раді

народного господарства Республіки, і через неї центральному органу в Москві. 33)

Ближчі компетенції того центрального диспозиційного осередку покищо ще не окреслено. Можна здогадуватись, що — крім Держпляну ССРСР — певну роль в тому відношенні може відігравати запроєктована раніше окрема економічна Комісія при Раді Національностей, куди повинні входити всі голови республіканських урядів. Немає найменшого сумніву, що в тій новій постановці за Держпляном ССРСР (а може й республіканськими Держплянами) будуть затверджені нові і значно ширші компетенції як найвишого плянувального і координаційного органу. Більшість союзних міністерств має бути ліквідована (в 1956 р. нараховуємо 52 союзних міністерства в ССРСР), а їх функції повинні бути передані тим новим регіональним органам. 34)

Все ж таки і в тому новому пляні децентралізації органів управління деякі промислові галузі і далі задержать своє попереднє центральне керівництво. До тієї категорії слід віднести передовсім промислові галузі військового значення, як літакопромисловість, деякі види хемічної промисловости, кораблебудівельна промисловість та засоби транспорту і зв'язку. Міністерство загального (середнього) машинобудівництва буде об'єднане з міністерством оборонної промисловости, а міністерство будови електривень з міністерством електроенергії. Фінанси, політика промислового кредитування, валютна політика, усталення висоти цін на промислові продукти, капіталовкладення і ін. ділянки, зв'язані з фінансовими операціями залишаться і надалі в руках єдиного центрального керівництва, що таким чином буде мати

достаточні можливості переводити ефективну контролю виконання продукційних плянів по окремих районах.

Яке значення мають ті зміни для господарського розвитку України? Відповіді задовільно на поставлене питання з уваги на повну пливкість проєктованих реформ ще зараз ледве чи можливо. Невідома нам насьогодні також і практична ефективність такої реорганізації.

В «Радянській Україні» з 1. 6. 1957 р. вміщено постанову Верховної Ради УРСР про створення 11 районів України та при тій нагоді подано і загальні основи управління та правового положення нових адміністративно-економічних одиниць. Спочатку наведемо тут фактичний матеріал, що його беремо з згаданої постанови, доповнюючи деякими даними з промови Кальченка 35) та матеріалами «Комуніста України» (12. 5. 1957 р.).

Площа, населення і економічний потенціал українських районів:

Назва району:	тис. кв. км. в міл. передано раднаргосп		територ. насел. ск. підпр. гурт.	
			пром. прод.	в млрд. крб.
Вінницький (Вінн. і Хмельн. обл.)	47,7	3,8	164	5,0
Ворошиловград. (Ворошиловгр. обл.)	26,7	2,2	325	13,4
Дніпропетров. (Дніпропетр. обл.)	32,0	2,5	146	17,0
Запорізький (Запорізь. обл.)	27,0	1,4	77	9,2
Київський (Київ., Житомир., Кіровогр., Чернігів., і Черкаська обл.)	135,1	8,5	438	17,7

Львівський (Львів., Волинь., Рівненська і Тернопіль. області)	66,3	4,1	201	5,3
Одеський (Одеська обл.)	33,1	2,0	154	6,8
Сталінський (Сталін. обл.)	26,5	4,0	513	32,0
Станіславівський (Станісл., Дрогоб., Закарпат. і Чернів. області)	44,3	3,6	226	5,5
Харківський (Харків., Сумська, Полтав. обл.)	84,7	5,6	316	20,5
Херсонський (Херсон., Миколаїв. Кримська обл.)	77,6	3,0	192	7,7

Роблячи підсумки з наведеного, можна сказати, що раднаргоспам України передасться 2752 пром. підприємств, що разом дають промислової гуртової продукції на суму 129,9 млрд. крб., що становить біля 75-80% загальної вартості гуртової промислової продукції України. З поміщеної вище статистичної таблиці також бачимо, що економічні райони України неоднакові.

За економічним потенціалом можна б їх схематично розбити на три групи: а) чотири економічні р-ни Сталінський, Київський, Харківський і Дніпропетровський — даватимуть гурт. пром. продукції пересічно на 17-34 млрд. крб. і нараховуватимуть від 720 тис. до 1,5 міл. пром. робітників; б) середню групу становитимуть р-ни Ворошиловградський, Запорізький, Херсонський і Одеський, що їх гурт. пром. продукція буде в границях 10-14 млрд. крб., скількість пром. робітників між 400 і 800 тис.; в) Львівський, Станіславівський і Вінницький р-ни матимуть найслабший економічний по-

тенціал з гурт. пром. продукцією 7-9 млрд. крб., де буде загруднено 500-600 тис. пром. робітників.

Згідно з прийнятим законодавством, організація раднаргоспів мала бути завершена до 1. липня 1957 р. і на той час «Комуніст України» обіцяв —

«... здійснити перебудову управління виробництвом на ділі, зверху донизу, розв'язати численні, різноманітні і в той час дуже важливі питання, зв'язані з новою структурою управління, ліквідувати негативні наслідки, породжені відомчістю і відомчими перегородками».

Абстрагуючи від таких загальникових декларативних заяв, цікаво застановитись над питанням — яке значення матиме названа реформа для народнього господарства України, зокрема для ділових зносин української економіки з її сусідами, в тому числі і з РСФСР. Задовільно відповісти на поставлене питання ще зараз неможливо. Неможливо у зв'язку з відсутністю задовільної кількості матеріалів, які характеризували б практичне переведення тих нових напрямних. З тих причин зведемо наші міркування, чи краще сказати здогади, до тільки декількох схематичних позицій.

Не зважаючи на те, що переведена реорганізація управління советською промисловістю заміняє фактично вертикальну централізацію горизонтальною, все ж таки, вже самою своєю організаційною схемою та спрямуванням зумовлює більшу автономію місцевих органів управління. Особливу вимову в тій площині слід приписати ліквідації більшості союзних господарських міністерств, що їх замінено територіальними адміністраційними одиницями.

Полвійна підлеглість раднаргоспів (урядові ССРСР і урядам союзних республік) створює

все ж таки більш пригожі умови для ефективного вгляду республіканських органів в господарську діяльність більшості промислових підприємств, що приміщені на їх території, з всіма з такого стану випливаючими практичними наслідками. Точка 4. постанови Верховної Ради УССРСР у тому відношенні виразно говорить: «Ради народнього господарства підлягають безпосередньо Раді Міністрів УРСРСР» («Р. Україна» з 1. 6. 57.). Назване положення можна уважати значним збільшенням прав республіканських урядів в площині оперативно-територіального керівництва промисловістю республік.

З підсиленням ролі всесоюзного Держпляну, як координуючого і унапрямуючого плянового органу, безперечно мусить зрости і ролі республіканських Держплянів, про що говорить також цитована вгорі постанова в точці 18.: «Доручити Раді Міністрів УРСРСР розробити і затвердити положення про Державну Пляннову Комісію». Рівночасно також і значно розширюються права директорів промислових підприємств, більшу свободу дії зустрічаємо в питанню збільшення виробничих резерв та заготівлі сировини, уможливується виконання позаплянових замовлень з одночасно більшою автономією при нав'язуванні безпосередніх зовнішньо-торговельних зв'язків між окремими підприємствами.

Не зважаючи на те, що всі ті заходи, заторкуючи в першу чергу чисто економічну площину, носять виразний «антибюрократичний» характер, тим не менше при дальшому розвитку подій в дотеперішньому напрямі, можуть набрати вони і певної серйознішої політичної вимови, скріплюючи хоча б відосередні

тенденції в апараті управління республіканської промисловости. Ці речі має советська верхівка постійно на увазі, тому не випадково сьогодні на сторінках советської преси так багато пишеться про централізуючі завдання всесоюзного Держпляну.

Один з найбільших сучасних советських економічних авторитетів акад. Островитянов з тієї нагоди пише таке:

«В зв'язку з перенесенням безпосереднього керівництва промисловістю і будівництвом на місця в економічні райони, дуже важливого значення набуває боротьба Держпляну ССРСР проти «местнічеських» тенденцій, що можуть виникати в союзних республіках і економічних адміністративних районах» («Правда» з 26. 4. 57.).

Яка була безпосередня причина такого виступу ще зараз не знаємо. Її могло і не бути (тоді це була звичайна погроза «сталінського типу» в бік республіканських органів), з другого боку подібні нотки для делікатного на ті справи російського вуха може прозвучали у деяких виступах неросійських представників. Для прикладу можна б навести недавні виступи Мухідінова (Узбецька ССР), Яковлева (Казаська ССР), Рудя (Молдавська ССР) і ін., які з досить щирим ентузіазмом вітали ті нові зміни, уважаючи, що принесуть вони ряд полегшень і більш автономії для республіканських урядів. Про це мабуть не треба сумніватись, бо такі виступи з рамени територіальних одиниць управління будуть тепер природно оправдані, що можуть проходити, очевидно, в ім'я захисту економічних інтересів окремих республік, що до того часу були щільно підпорядковані російському диспозиційному осередкові в Москві.

Наводячи такі чи інші теоретизуючі міркування, що можуть зродитись під впливом тієї таки досить ризиковно проведеної реформи управління промисловістю чи поодиноких коментарів до неї советської преси, ми з другого боку мусимо пильно реєструвати всі практичні висліди того нового советського експерименту. В першу чергу слід мати на увазі практичну реакцію українських республіканських чинників та поодинокі їх заходи, що зродились на тому ґрунті. У зв'язку з початковою стадією реорганізації багатим матеріалом в тій площині ще не розпоряджаємо, все ж таки хочемо тут коротко навести деякі спостереження з тієї ділянки, в переконанню, що при реальному співвідношенні сил в українсько-російських економічних взаєминах, матимуть вони такі вирішне значення і більшу вимову від фразеології теоретичних постанов численних документів, що зараз видаються з того приводу. Обговорюючи на сторінках «Комуніста України» перспективи праці для новостворених одинадцяти економічних районів України, українські республіканські урядові круги видвигают низку практичних питань, як найпильніші справи до виконання, що їх раніше переведення, як треба здогадуватись, не було реалізоване з уваги на надмірну централізацію апарату управління советської промисловости, чи точніше — з уваги на непричасність республіканських органів в управлінню промисловістю, що розвивалась за безпосередніми директивами московських всесоюзних органів з тільки умовним узглядненням місцевих інтересів.

Гострій критиці піддається дотеперішню роботу в ділянці геолого-розвідувальних робіт, що велася до того часу в Україні з рамени не

менше як 48 союзних і союзно-республіканських міністерств, однак ті роботи були мало продуктивні, бо «часто одні геологічні організації дублювали роботу інших організацій, витрачаючи марно великі державні кошти»... «Дроблення геологічної служби негативно позначається також на комплексному дослідженні багатств геологічних районів. Тим то саме тепер, коли відбувається реорганізація управління промисловістю, треба подумати про створення єдиної геологічної служби Української ССР, яка об'єднала б всі геологічні організації ліквідовуваних міністерств» («Ком. України», ч. 5/1957).

Використовуючи таким чином реорганізацію управління промисловістю для переведення централізації важніших господарських секторів в республіканському масштабі (що — до речі — було реалізовано ще в 20-их рр.), республіканські чинники звертають одночасно увагу на деякі більш занедбані ділянки промислового виробництва, унапрямуючи таке їх географічне розміщення, яке відповідало б в першу чергу інтересам самої республіки. Такі нотки вичуваємо в вимозі присвятити більш уваги Волинсько - Львівському кам'яновугільному басейнові, бо, як довідуємось з офіційних джерел, дотеперішня допомога для того західно-українського басейну була зовсім невисокою, всі зусилля союзних чинників спрямовувались на Донбас...

Обговорюючи питання кам'яновугільної промисловості України, згадано і про один досить цікавий деталь:

«В нашій республіці (та й не тільки в ній) здавна встановилась неправильна тактика, коли тільки 20% видобутого палива (вугілля) піддають термохімічній

переробці, а решту спалюють в сировому вигляді. При цьому коефіцієнт (середній) при використанню вугілля в промисловості не перевищує 15-20%».

Значить, годі більш виразно говорити про те, що, не зважаючи на обмеженість запасів Донбасу, українське коксівне вугілля вивозиться за границі республіки, де в значній мірі використовується на малопроductивні цілі (наприклад, в комунальному господарстві ряду міст РСФСР). Значні недоліки визначено і в ділянці енергетичного господарства.

«Численність організацій різних міністерств і відомств, що досі займалися питаннями енергетики, відсутність в республіці єдиного координаційного центру, (підкреслення наше Б. В.) приводили до розпорошення грошових, трудових і матеріально-технічних ресурсів в цій важливій галузі, породжували безліч малорентабельних дрібних електростанцій. Відомо, що в результаті відомчого підходу до електропостачання в Україні, поряд з великими енергосистемами, існує більш як 14 тисяч дрібних електростанцій, затрати палива в яких у 3-4 рази, а собівартість у 10-15 раз більші, ніж на сучасних районних електростанціях. Ці факти свідчать про те, що нинішня форма управління енергетикою пережила себе і потребує дальшого вдосконалення відповідно до умов економічних районів, вимагає підвищення ролі централізованого планового начала в масштабі республіки.»

Отже, як бачимо, і тут республіканські органи домагаються централізації енергетичного господарства в масштабі республіки. Домагання тим цікавіші, що — як відомо — саме та ділянка повинна б залишитись в руках централізованого союзного міністерства з осідком в Москві, якщо б висловлені на VII сесії пляни мали б бути повністю реалізовані.

Окреме і чи не найбільш болюче місце в українській промисловості становить питання про кооперування виробництва, що у зв'язку з безпосереднім дотеперішнім втручанням со-

юзних органів виявляло для української економіки штучні, нездорові пропорції, та маючи на увазі політичні аспекти, ще й шкідливі тенденції. Про ту справу говориться в «Комуністі України» так:

«Велике значення має питання кооперування виробництва, яким в нових умовах повинні зайнятись Держпляни і Ради народнього господарства. Відомчий підхід заважав розвиткові міжзаводської виробничої кооперації. Досі в тій справі багато неполадок і значних прогалин. Так, наприклад, до останнього часу сімферопольський з-д «Голов енергозапчастини» одержував вилівки з донбасівських підприємств, хоч такі самі вилівки в Сімферополі значно дешевші, не кажучи вже про транспортні витрати. Відомо також, що багато підприємств України одержує на основі міжзаводської кооперації деталі з Москви, Ленінграду, Кавказу і навіть з Далёкого Сходу. Треба, виходячи з державних інтересів, уточнити, які зв'язки, яке кооперування між підприємствами слід утвердити як найбільш раціональні. Очевидно, багато питань міжзаводського кооперування можна розв'язати на місці, в республіці, в тих чи інших економічних районах.»

Наведені думки дуже промовисті і не потребують жодного коментаря. Ми свідомі, що тих декілька більш чи менш випадково наведених нами прикладів, ледве чи вичерпають ту широку проблематику, що її ставиться зараз під розгляд в Україні. Тим не менше наведені приклади зовсім задовільно ілюструють сучасне положення економіки України, яка при раціональному переведенні сучасної реорганізації може виграти в теоретично-політичній та в суто господарській площинах. Вирішним у тому випадку буде питома вага українського республіканського апарату і його можливості протиставитись російським імперіяльним інтересам, що ідентифікуються в ССРСР з інтересами всесоюзних органів.

Попередньо ми вже згадували, що у зв'язку з започаткуванням децентралізації в управлінні промисловістю відсоток підприємств республіканського підпорядкування невинно зростає. І так цей відсоток підлеглих республіканським органам підприємств збільшився з 31% (у підсумку до скількості всіх підприємств) в 1953 р до 47% в 1955 р. Згідно з новішими даними за 1956 р., частка промислових підприємств республіканського підпорядкування в Україні досягла 55% у загальному випуску всієї промислової продукції України. 36) У зв'язку з тим також значно збільшилась кількість підприємств у віданню місцевих органів республіки (промисловість місцевого підпорядкування). Тільки протягом 1956 р. передано у відання республіканських міністерств України 6. 600 промислових підприємств, у зв'язку з чим питома вага гуртової продукції підприємств республіканського та місцевого підпорядкування у загальному випуску гуртової промислової продукції УССРСР зростає з 67% в 1955 р. на 76% в 1956 р. 37)

З'ясовуючи ті децентралізаційні тенденції, що мають, як відзначено раніше, більш оперативно-технічне значення, не можемо одночасно забувати, що не зважаючи на всі ті лібералізаційні прояви в адміністративному апараті советської промисловости, питома вага промисловости України в порівнянні з промисловою продукцією РСФСР не дозволяє нам на роблення надто оптимістичних висновків. Наведена внизу таблиця достатньо ілюструватиме існуючі співвідношення, що викликані, очевидно, самим напрямком советської промислової політики в цілому.

Видобуток вугілля:	1913	1940	1955
СССР в міл. тонн	29,15	165,9	391,0
в тому видобуто			
в РСФСР (в %/о/о)	20%	43%	58%
в Україні "	78%	50%	32%
Витоплювання чавуну:	1913	1940	1955
СССР в тисч. тонн	4216	14902	33310
в тому витоплено:			
в РСФСР (в %/о/о)	34%	35%	49%
в Україні "	62%	62%	49%

Цікаво тут зауважити, що крім постійного обниження питомої ваги України, що сталося в наслідок інтенсивного упромисловлення східних районів ССРСР, також і якісне співвідношення між поодинокими категоріями металургійного виробництва промовляє в некористь України. Стільки про матеріальний бік тієї справи.

Пригляньмося тепер другому питанню, а саме — реакції українських економічних кругів на ті нові порядки, що зараз заводяться в ССРСР. В попередніх рядках згадано, що з нагоди 300-ліття «об'єднання України з Росією» в Україні появилось багато праць, присвячених українській економічній проблематиці, які писались в цілковитому узгідненні з прийнятими «тезами» ЦК КПСС. Якогось живішого інтересу в дослідженні навіть історичних праць українських дореволюційних авторів в тих працях не знаходимо. Всі вони користуються переважно вже советськими статистичними матеріалами, що набагато полегшує розцінювати «прогресивну роллю» такого об'єднання, розроблюючи тільки поодинокі положення згаданих «тез». Тому зовсім невипадково, навіть при критичному розгляді деяких тих праць, писа-

них в часах Сталінського режиму, самі советські автори примушені заявити, мовляв, «Догматизм, відсутність сміливої власної постановки і розв'язання проблем, нескінчене повторення широко відомих положень — свідчать, що та робота не є оригінальним творчим дослідженням». 39)

Це саме, фактично, можна сказати й про всі історичні праці, що появились з тієї й іншої нагоди в УССРСР, які приневолюють советських критиків посталінського періоду говорити про конечність «підвищення ідейного й теоретичного рівня наукових праць» в ССРСР. 40) З наведеного можна б зробити висновок, що українські науковці, зокрема історики, маючи сумний досвід з погрому українських історичних наук в 30-их рр., не дуже то вірять сьогоднішнім «лібералізаційним» ознакам нового режиму колективного керівництва та не спішаються одверто виступати з критикою попереднього етапу, який, безперечно, їм самим на довгі роки унеможливив будь-яку творчу працю.

Це видно хоча б з проголошеного звіту Київського університету в 1956 р., що його подав на сторінках українського комуністичного офіціозу його теперішній ректор І. Швець. 41) Автор, прикриваючись добре відомою фразою, мовляв «радянська наука невідривна від практики комуністичного будівництва», 42) мусить одночасно признатись, а це для нас найцікавіше, що більшість сучасних праць, що появились в останньому періоді, носять технічно-економічний характер, тим часом праці з гуманістичних дисциплін, теоретичне розпрацювання економічної науки, вже не говорячи про дослідження з обсягу історії розвитку україн-

ської економічної думки — на сьогодні зовсім відсутні. Це можна бачити навіть з переліку тематики важніших докторських і кандидатських дисертацій, що були в останній час захищені на тому університеті. Говорячи про політ-економію, ректор не може не виявити, що:

«Працівники кафедри політичної економії за останній час надрукували окремі статті і брошури і здали до друку ряд статей, присвячених розвитку окремих галузів народного господарства в шостій п'ятирічці. Цим, звичайно, аж ніяк не можна задовольнитися. На жаль, зазначені кафедри протягом останнього часу не створили жодної монографії, яка була б помітним явищем у нашій літературі. До того ж треба визнати, що частина з надрукованих праць має компілятивний характер; окремі викладачі цих кафедр зовсім не дали друкованих праць». 43)

Багато матеріалів про кризове положення української підсоветської науки дала відбута літом 1956 р. конференція українських істориків, що мала завдання провести дискусію над центральним советським історичним журналом «Вопросы истории». Советська преса не подавала багато інформацій про перебіг тієї конференції, тому покористуємось на тому місці цікавими нотатками, що появились з тієї нагоди в українській варшавській газеті «Наше Слово». 44) Як зазначає кореспондент тієї газети МЩ:

«Антимарксистський ідеалістичний культ особи починив велике спустошення і вніс багато плутанини у всі ділянки життя і науки. Не поминув він і історичної науки і на Україні. Особливо тієї частини історичної науки, яка займалась післяреволюційним періодом. Зараз українські історики, відкинувши геть тісні рамки, в яких знаходились під час сталінського культу особи, починають виправляти хиби минулого періоду». 45)

З самого переліку прізвищ учасників конференції можна бачити, що взяла участь в ній

значна скількість відомих сучасних істориків, співробітників Інституту Історії (як також інститутів Економіки та Філософії) Академії Наук УРСР, в тому також і автори відомих праць з ділянки господарської історії України.

К. Г. Гуслистий, до речі, автор відомої історичної монографії про «прогресивну роль» російсько-українських взаємин часів Хмельниччини, виступає тут проти поширеного в часах Сталіна культу «дружніх взаємин» царизму до України і покликаючись на писання Леніна, доводить, що було якраз навпаки. Цей же автор зауважує, що треба критикувати концепції дворянських та буржуазних українських істориків, але рівночасно було б шкідливо і ненауково повністю ігнорувати їх вклад в українську історичну науку, отже, іншими словами — залишати українську історичну науку без її історичної спадщини.

Подібні міркування висловив і І. А. Бойко (з рамени Інституту Історії АН УРСР), виступаючи рівночасно в обороні Драгоманова, якого діяльності не можна перекреслювати тільки тому, «що він у свій час був керівником буржуазного національного руху на Україні». 46) Як зазначає дописувач варшавської газети, ту саму тему обговорював і Ф. Є. Лось, 47) який мав заявити: «що не можна не бачити позитивного моменту в тому, що в 19 ст. на Україні виникає буржуазний національний рух і що в той час зростала національна свідомість українського народу. Історики, які підходили до тієї справи інакше, сточувались на позиції заперечення історичних фактів». 48)

Ще далі йде виступ А. Д. Войни (Інститут Історії АН УРСР), який видвигає потребу створення для советських істориків кращих як досі

можливостей знайомитись з українською буржуазною історичною літературою, зокрема післяреволюційного періоду. Можна здогадуватись, що автор має на увазі українську еміграційну історичну літературу та історичні праці, що появились на західних українських землях до 1939 р. Ствердження дуже цікаве і вимовне.

Окрему увагу присвячено на згаданій конференції справі виданого недавно першого тому історії УССР. 49) Названій праці закинено численні недоліки, фактично визнаючи її ненауковою, поскільки, як відмічалось у виступах, у її виготовленні «недостатньо бралось до уваги опінію фахівців істориків» (заява представника Київського університету Є. П. Федоренка). Цікаво пригадати, що видані російською мовою «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», що, як відомо, написані в тій же самій програмі «ювілейних святкування об'єднання», не дочекались на згаданій конференції жодного обговорення, хоча участь в конференції брали і відомі історики господарського розвитку України, як хоча б згаданий вище Ф. Є. Лось. Також і не обговорювано російського видання першого тому історії. 50) Відзначаючи незадовільний стан історичної науки в Україні, рядом учасників конференції була поставлена вимога видавати в Україні окремі історичний журнал, поскільки «Вопросы Истории» дуже мало уваги присвячують українській історичній проблематиці. (Виступи Д. В. Погребинського і Донія)

Немає найменших сумнівів, що подібний відгук на праці українських істориків в самій Україні покищо неможливий. Все ж таки і тут, і це переважно на сторінках офіціозу КПУ, можна зустрінутись з деякими матеріалами,

що в'яють новий підхід до історичної проблематики, зокрема до питання російсько-українських взаємин пореволюційного періоду. Для прикладу можна навести критичні відгуки на відому історію ВКП(б) (короткий курс), що являлась своєрідною «євангелією» сталінізму. З того приводу на сторінках «Комуніста України» 51) пише М. Супруненко, даючи причинки до історії громадянської війни в Україні:

«Серйозною прогалиною є те, що в історичних працях останнього часу не ставилось питання про великодержавний шовінізм на Україні і про ту велику шкоду, якої він заподіяв справі боротьби з українським буржуазним націоналізмом, справі будівництва радянської держави. Це будівництво відбувалось у важких умовах. Комуністичній партії не тільки доводилось вести боротьбу з українськими буржуазними націоналістами, але і переборювати нерозуміння деякими партійними працівниками України ленінської національної політики і необхідности союзу робітничого класу і селянства.» 52)

Користаючи з проведеної реабілітації низки українських комуністів, названий автор продовжує:

«Імена багатьох самовідданих борців за справу народу, за соціалізм, за створення української радянської держави — нехай вони і помилялись у шуканнях практичних шляхів будівництва соціалізму, але були до кінця вірними народові, таких як Г. І. Петровський, С. В. Косіор, М. О. Скрипник та інші, були забуті. Необхідно відновити добре ім'я тих людей, не приховуючи допущених ними помилок.» 53)

Як відомо, більшість наукових праць, зокрема в питаннях економіки, друкується тепер в Україні російською мовою. До того часу про ті речі в сов. українській пресі говорилося мало. Зараз вже можемо помітити, справді, не сміливі, та все ж таки перші ознаки невдоволення українських економічних кругів існуючим станом. Обговорюючи роботу лютневого

пленуму ЦК КПСС, редакція «Українського Комуніста» примушена заявити, мовляв:

«Багато недоліків в роботі науково-дослідних закладів пояснюється їх організаційною роз'єднаністю. Майже всі вони мають різних господарів. НДГР перебуває у віданні Міністерства чорної металургії УРСР. Дніпрорудмаш і Механочормет у віданні союзного міністерства (але різних главків), а Механобр підлягає Міністерству кольорової металургії СРСР. Постає питання: чи не доцільніше було б усі ці організації передати, оскільки вони покликані розв'язувати практичні питання Кривбасу, у віданні місцевих органів (підкреслення наше Б. В.), сконцентрувати керівництво в одному місці? Це дало б можливість укомплектувати інститути кваліфікованими кадрами, які зв'язані з виробництвом і добре знають його, створити міцну експериментальну базу, зв'язати інститути єдиним пляном науково-дослідної роботи, необхідної для народнього господарства». 54)

Як бачимо з наведеного, тільки обережними натяками домагаються українські урядові чинники переведення ряду наукових установ для дослідження Криворізького басейну в республіканське видання, не говорячи безпосередньо про таку «технічну» справу, як мова тих видань, результату дослідчої праці тих інститутів.

З нагоди 40-ліття жовтневої революції, в ССРСР заповіджено появу цілого ряду ювілейних видань. Зокрема широко розпрацьовується історична тематика, що своїм фактичним обсягом далеко виходить поза рамки тільки «ювілейних» відзначень. Певну роботу у тому відношенні заплановано і в Україні. Цілий ряд українських наукових інституцій на чолі з Академією Наук УРСР опублікували списки проєктованих праць. Не зважаючи на те, що ці праці писані для задоволення певних політичних вимог, все ж являють вони і певний інтерес для нас, хоч би в аспекті дослідження сьо-

годнішніх умовин наукової роботи в Україні. Названа справа вимагає широкого обговорення, тому обмежимось тут тільки до декількох більш загальникових завваг.

Не підлягає сумніву, що після XX з'їзду КПСС робота українських наукових інституцій значно зросла. Бодай кількісно збільшилась продукція різних наукових інституцій. Щобільше — значно більше советських українських видань висилається зараз і закордон. Для підтвердження такого висновку можна б згадати, що, наприклад, мабуть вперше опубліковано українською мовою в окремому списку наукові роботи Львівського Університету ім. Франка, залучивши їх до серії видань відомої советської «Міжнародної книги», що займається розповсюдженням советських видань закордоном.

Таких прикладів можна навести значно більше. Деякі видання, запроєктовані в серії згаданих «ювілейних святкувань», вже потрапили у вільний світ. До таких видань належить випущена з кінцем 1956 р. об'ємиста праця: «Нариси з історії економічної думки на Україні» (Видано з рамени Інституту Економіки при Академії Наук УРСР, Київ, 1957, стор. 386). Мусимо тут признатись, що випущення праці з обсягу історії української економічної думки в Україні було для нас несподіванкою. Це, як на советські умови, цілком небуденне явище, бо, як відомо, не зважаючи на певні зусилля українських економістів у 20-их рр., історії української економічної думки так і не вдалось опрацювати.

Така тема протягом 40 років існування УРСР для українських наукових кіл була забороненою, не зважаючи на добре відому об-

ставину, що такій же історії російської економічної думки було присвячено в СРСР цілий ряд праць, які, очевидно, зв'язують розвиток підсоветської російської економічної думки з імперіальними традиціями російської науки дожовтневого періоду. Отже, згадана праця являється першою публікацією в Україні на таку тему, тому беремо її до рук зі значним інтересом.

«Нариси з історії економічної думки на Україні» — це фактично збірник окремих праць сучасних українських економістів на різні теми, що не завжди з собою безпосередньо пов'язані. Крім передмови головного редактора збірника Д. Ф. Вірника («Основні завдання досліджень історії економічної думки на Україні»), що носить більш програмовий характер (даючи рівночасно також багато фактичного матеріалу), більший інтерес викликають праці таких авторів як: В. В. Веселого («Принципи економічної політики Богдана Хмельницького»), В. П. Теплицького («Суспільно-економічна думка на Україні в період підготовки реформи 1961 р.»), Д. Ф. Вірника («Про основні риси революційної демократичної думки на Україні кінця XIX - початку XX стол.»), що творять хребтову частину «Нарисів».

Ряд розвідок присвячено крім того окремим питанням з розвитку української економічної думки та їх носіям. До таких більш спеціалізованих праць можна зарахувати статті: І. І. Штерна («Суспільно - економічні погляди Івана Вишньовського»), О. В. Боголюбова («Економічні погляди Я. П. Козельського»), А. Г. Слюсарського («Суспільно-економічні погляди В. Н. Каразіна»), В. П. Теплицького («Суспільно-економічні погляди Т. Ф. Степанова»), А. Є.

Богаченка («Аграрне питання в працях Д. П. Журавського»), Л. Я. Корнійчука («Про економічні погляди С. А. Подолинського»), Є. А. Голубовської («Проблеми політичної економії в працях Франка»), М. Ц. Вайнберга («І. Я. Франко про становище трудящих Галичини»), В. Л. Миронова («І. Я. Франко — критик буржуазних апологетичних теорій у політичній економії») та ін.

З наведеного списку бачимо, як багато місця присвячено економічним працям Франка. Варто при тій нагоді згадати, що на еміграції крім видання белетристичних творів Франка та передруку однієї старої праці В. Левинського — ми на таке діло чомусь не спромоглися. А шкода! Цікаво відмітити, що автори, користуючись «відлигою», цитують в своїх статтях також і частину праць «українських буржуазних істориків», що зв'язані з тією темою, щобільше, праці таких істориків як Грушевського, Багалія, Антоновича й ін. подаються навіть з бібліографічними відсилками. Для всіх, що ознайомлені з українськими підсоветськими виданнями сталінського періоду, назване явище досить промовисте.

Редакція «Нарисів», користуючись, як сказано в передмові, рішеннями XX з'їзду КПСС, обіцяє присвятити названій тематиці ще цілий ряд дальших праць. «Дехто з економістів вважає — пише Вірник (стор. 63-64), — що історію розвитку радянської економічної думки треба досліджувати тільки по СРСР в цілому. Але з тим навряд чи можна погодитись. Безумовно — додає цей автор — на основі будівництва соціалізму в радянській країні в цілому, виникла і розвивається єдина політична еконо-

мія соціалізму як методологічна основа розробки комплексу питань економічного розвитку кожної радянської республіки в єдиній системі ССРСР. Проте на основі єдиної марксистсько-ленінської методології радянські економісти національних республік розробляють складні питання як політичної економії соціалізму, так і конкретно історичних особливостей економічних основ і розвитку кожної соціалістичної нації». (Підкреслення наше — Б. В.)

Багато світла на так би мовити — «генезу» самого виникнення такої праці кидає передмова редакції. Дозволимо собі тут навести один цікавіший пасус:

«В українській і російській історико-економічній літературі не опубліковано ще жодної праці, присвяченої питанням історії розвитку економічної думки в Україні. До недавнього часу економічні науки встановили і кафедри університетів та інститутів УРСР не приділяли належної уваги вивченню історії розвитку економічної думки в Україні. А тим часом за рубежом, в таборі українських буржуазних націоналістів та серед інших найманців міжнародного імперіалізму виходить писанина з загальної та економічної історії України, отруєна буржуазною ідеологією, сповнена наклепами на передових представників прогресивної економічної думки і на економічні процеси на Україні. В цій писанині всіляко вихвалюється реакційні погляди запродавців і ворогів українського народу. Ось чому дослідження історії економічної думки на Україні набуває особливої актуальності» (стор. 3).

Нам видається, що на такий комплімент українська еміграція покищо — на жаль — не заслужила.

Цікаво відзначити, що «Нариси» займаються виключно розвитком української економічної думки в дожовтневому періоді. Тільки в згаданому нами бібліографічному додатку влучено декілька представників підсоветських ук-

раїнських економістів, але й то переважно таких, які розпочали свою наукову роботу ще перед 1917 р. (Лащенко, Воблій, Птуха). Таким чином могло б видаватися, що крім названих осіб, в Україні після 1917 р. не було визначніших економістів, які поклали значніші заслуги для розвитку української економічної науки. Вже на основі попередньо наведеного матеріалу, зокрема інформацій про господарсько-політичні відносини в Україні 20-их рр., можемо прийти до висновку, що такий погляд ледве чи покривається з дійсним станом.

Навпаки, українська економічна думка саме в тому періоді досягла свого найвищого розвитку (в підсоветській Україні), тільки, і це треба з притиском тут зазначити, кращі представники української економічної думки були більшовиками зліквідовані. З тих причин в «Нарисах» цілковито промовчується цей важливий період у розвитку української економічної думки, а з другого боку — всякі аранжовані сьогодні «реабілітації» знищених сталінським режимом українських громадських і наукових «націонал - комуністичних» діячів слід уважати тільки тактичними заходами з виключно пропагандивним значенням. Згадуючи в бібліографічному додатку б. голову Економічного Відділу УВАН О. Г. Шліхтера, редакція «Нарисів» змушена цілковито промовчати цілий ряд визначних науковців, співробітників Відділу у 20-их рр., в тому числі і таких марксистів як М. Слабченко, О. Гермайзе, М. Яворський, чи навіть Скрипника, автора численних праць на економічні теми.

Вже не згадуємо тут про визначніших працівників державного господарського апарату,

що були разом визначними теоретиками (наприклад, фінансист Г. Гринько), чи численних співробітників Держплану України, що про них ми згадували в попередній частині нашої праці. Їх промовчується, не зважаючи на те, що їх вклад в розвиток української економічної думки є напевно більший, як сьогоднішніх представників української економічної думки, що за 12 повоєнних років не спромоглися навіть видати історії розвитку українського народного господарства, що дорівнювала б хоча науковій вартості відомих праць Слабченка. Промовчується їх тому, що вони хоч і були марксистами і правовірними «ленінцями», то все ж таки ставили гострий спротив русифікаційним намаганням в Україні, представляючи українсько-російські взаємовідносини в більш правдивому світлі, як це робиться зараз.

Профіль обговорюваної праці виразно підтверджує такі міркування. Треба тут зауважити, що, не зважаючи на цілий ряд додатних моментів самих «Нарисів», що про них ми вже згадували попередньо, все ж таки названа праця має дуже мало спільного з всебічним представленням розвитку української економічної думки, що дійсно заповнила б дуже прикру прогалину української науки в тій важливій ділянці. На увазі не маємо тільки т. зв. марксистської інтерпретації історії економічної думки, що фактично в існуючих обставинах покривається з konieczністю вилучити з «Нарисів» всіх економістів - немарксистів, або більш чи менш виразних симпатиків того напрямку. Ми зовсім добре можемо розуміти, чому в «Нарисах» тільки фрагментарно згадується про роботу таких визначних істориків як Костомаров

чи Антонович, можемо догадуватись, чому цілковито негується ролю П. Куліша, визначного дослідника соціально - економічної структури України. Не згадується також відомого дослідника соціально - економічного устрою Гетьманщини — російського історика Мякотіна. До такого, делікатно кажучи, «ретушування» історії марксистськими авторами ми призвичаєні і тут та справа не вносить жодних нових елементів. Ми натомість не можемо зрозуміти іншого.

З хвилиною, як «сталінська реакційна епоха» минула, як це раз-у-раз повторюється в совєтській пресі, значна частина знищених Сталіном комуністів реабілітується, то чому в «Нарисах» промовчується цілий ряд визначних марксистів, авторів численних праць з обсягу економіки України? Ознайомившись зі змістом «Нарисів», одинока відповідь на поставлене питання може бути така, що це промовчування зв'язане безпосередньо з становищем даних авторів до питання російсько-українських взаємовідносин. На превеликий жаль питання українсько - російських стосунків розв'язується авторами «Нарисів» в традиційному сталінському дусі, з всяким «кадильним» вивичуванням ролі російської ідеології та її впливу на розвиток української економічної думки, що пов'язано з всякими іншими атрибутами «старшобратства». Наведемо тут декілька прикладів.

Обговорюючи аж в двох розвідках спадщину С. Подолинського, 55) один з сов. аторів тільки в одному місці невиразно натякає на становище Подолинського у питанні російсько-українських взаємин, а так, звичайно, і він, й інші автори задовольняються прийнятими за-

гальниками про «впливи» російських соціалістів на Подолинського, в рамках сьогоднішніх відповідників про «старшобратство». Отже, з'ясовуючи становище Подолинського до питання російсько-українських стосунків, Корнійчук пише так 55):

«Хоч Подолинський у всіх своїх працях правильно аналізує суспільно-економічні умови об'єктивного процесу розвитку капіталізму в Україні в пореформний період, проте в роботі «Як де земля поділена і як треба її держати» 56) помилково писав, ніби в той час в Україні поміщики і буржуазія були переважно іноземні. Як відомо, ці помилкові твердження Подолинського по суті збігалися з поглядами ідеологів українського буржуазного націоналізму, з їх теорією про «безбуржуазність» української нації.»

Таким чином, не вчисляючи тількищо цитованого скромного пасусу, погляди Подолинського на економічні стосунки України з Росією повністю промовчується. Робиться це очевидно зовсім свідомо, бо їх висловлював Подолинський і у так часто цитованій советськими авторами праці про ремесла і фабрики в Україні, 57) Зрештою, не думаємо, щоб редакції «Нарисів» не була відома стаття Лева Дейча п. н. «Українська і загальноросійська еміграція», 58) де цей представник російського соціалістичного табору докладно з'ясовує політичні розходження, а то й конфлікти, між українськими і російськими емігрантами в Женеві. Названий автор советським історикам таки відомий. Для прикладу згадаємо, що саме на нього покликається Г. Г. Смеляненко в праці, присвяченій питанню поширення марксистсько-ленінських філософських ідей в Україні. 59) Згаданий Дейч, з'ясовуючи причини залишення Подолинським загальноєвропейського соціалістичного руху (значить, Женевської наро-

довецької російської еміграції — Б. В.) та працю Подолинського в українському соціалістичному гуртку висловлюється про самого Подолинського так:

«Прийнявши участь в дебатах, що виникли між його однодумцями і польськими соціалістами, Подолинський переніс їх на загальну драгоманівську тему — засуд російських соціалістів за те, що багато з них, будучи малоросами, нічого не робили для своїх земляків. Супроводячи свою обвинувальну промову далеко не точними ілюстраціями з життя загальноросійських революціонерів у Південно-Західньому Краю (Україні — Б. В.), Подолинський, здається, зробив на присутніх деяке враження. За його словами виходило так, що, виховавшись у Малоросії, отже експлуатуючи її населення, загальноросійські соціалісти в заміну цього нічого не роблять для свого рідного краю. Українофіли в його зображенні, навпаки, виставлялись в найвигіднішому наświetленні.»

Від того часу, як зазначає далі цей російський автор, українські і російські соціалісти існували зовсім окремо і починаючи з 1880 р. відносини між ними постійно погіршувались. Крім Драгоманова і Подолинського подібне становище, як стверджує Дейч, займали супроти росіян також і Павлик, Франко, Ляхоцький й ін. Нам здається чи ледве можна тут обвинувачувати Дейча в будь-якій тенденційності, бо названий автор, беручи участь в народовецькому русі в Україні, добре знав тамошні обставини, не виявляючи очевидно жодних українофільських симпатій. Наведений матеріал зовсім задовільно спростовує основну тезу «Нарисів», мовляк, російські й українські соціалістичні гуртки (а згодом т. зв. революційні демократи) працювали спільно та були зв'язані спільними інтересами.

Прикладів, що доказують ґрунтовно фальшиве становище редакції «Нарисів» в тій спра-

ві, можна навести дуже багато. Зрештою потрібні матеріяли дасть низка праць про історію КП(б)У, 60) що опрацьована українськими марксистськими істориками в 20-их рр. Отже тут редакція «Нарисів» свідомо фальшує історичні факти, кермуючись мабуть потребою «виправдати» постійний зв'язок російської та української економічної думки, чи скорше рішальні впливи першої на другу. 61) Цікаво відзначити, що деякі українські марксистки (як згадуваний в попередній частині нашої праці Ю. Бачинський) промовчуються редакцією «Нарисів» тотально, мабуть з уваги на дуже виразне антиросійське спрямування їх праць. Інших, як Подолинського чи Зібера, представляється в зовсім викривленому і фальшивому світлі. Іншими словами, основне завдання авторів «Нарисів» — відповідно «обґрунтувати» прогресивність економічних зв'язків України і Росії та рядом з тим, аналізуючи окремі праці визначніших громадських та наукових українських діячів, показати їх обов'язкову залежність від «більш прогресивної» російської економічної думки та російських ідеологічних течій. При тому російські впливи в тій новій постановці вже не закінчуються тільки східньо-українськими землями. З тією метою присвячено в тому збірнику аж три окремі розвідки Франкові, спадщину якого подано в зовсім довільній інтерпретації, а то й одверто її фальшуючи.

З тієї нагоди, повторюємо, доводиться тільки жалувати, що українська наука на еміґрації з недавнім Франковим ювілеєм обмежилась тільки до перевидання деяких і так відомих белетристичних праць Франка, залишаючи цілковито поза увагою наукову спадщину великого Каменяра.

Ми зумисно трохи ширше зупинились над обговоренням «Нарисів», бо сама поява тієї як-не-як першої праці на таку важливу тему дуже добре характеризує сьгоднішні умови і дає властиве тло для деяких коментарів у нашій темі.

Підсумовуючи сказане, хочемо ще раз зазначити, що ми далекі від ставлення будь-яких прогноз чи остаточної оцінки назриваючих процесів. Мусимо погодитись в одному: існуючий стан, хоч і визначається повною пливкістю стартових форм, сигналізує проте новий етап в російсько-українських стосунках і то передовсім на господарському відтинку. Наші висновки можемо звести до таких положень.

Після розгрому українських національних сил при кінці 30-их рр., українські чинники, маючи сумний досвід з попереднього етапу, дуже обережно оцінюють сучасну політичну лінію Хрущова та «колективного керівництва», не пропускаючи з уваги їх суттєве значення, хоч з другого боку вони свідомі того, що зараз в Кремлі постійно ведеться боротьба між поодинокими течіями і людьми з ЦК КПСС за остаточну диктаторську владу, без якої на дальшу мету існування сучасної політичної системи в СРСР немислиме. В ім'я тієї боротьби, значить — для здобуття повної влади в Кремлі, поодинокі чинники можуть послуговуватися і послуговуються відповідними козирами, включаючи тут і ревізію сталінізму, згідно його знесення, як і також в тій площині можна б оцінювати мнимий поворот до «ленінської лінії» в питанню національної політики в СРСР, що є однією з стрижневих проблем під сучасну пору.

Підтвердженням нашого здогаду може посередньо послужити й такий факт, що публікування недрукованих до того часу записів Леніна з грудня 1922 р. і січня 1923 р., які у великій мірі насвітлюють і положення у національній політиці, появилось в офіціозі компартії України майже з двомісячним опізненням у порівнянні з друком у московській столичній пресі. При тому треба також зазначити, що редакція «Комуніста України» не дає до опублікованих матеріалів якогось власного коментаря чи дальшої розробки, а просто задовольняється передруком офіційних комунікатів ЦК. Подібно й реабілітація поодиноких українських комуністів проходить, звичайно, в столичній комуністичній пресі, українська преса тільки згодом передруковує їх, нерідко також без жодних власних коментарів. Подібна обережність виявляється і у всіх інших ділянках.

Не зважаючи на широку дискусію проєктів економічного районування ССРСР, 62) що безперечно заторкує також і життєві інтереси української економіки, ми не зустрічаємось з живою участю українських економістів в тій дискусії. Подібно мається справа з новими починами реорганізації плянувальних органів сов. економіки, де також на сторінках советської московської преси ведеться дискусія 63). Українська советська преса, в тому числі і «Комуніст України» в тій дискусії активної участі не беруть, задовольняючись передруками офіційних комунікатів чи публікацією інших офіційних матеріалів. 64) Не звертаючи більшої уваги на ті проєкти, з другого боку одначе — українські чинники дбайливо фіксують на сторінках преси всі недоліки існуючого стану. Про роботу Держзвідаву УСССР за 1955 р.,

в «Комуністі України» опубліковано між іншим короткий звіт про економічні видання, де подано смішно малу кількість малоякісних брошуркових видань, що їх кожний читач напевно легко зможе порівняти з виданнями такого ж видавництва РСФСР чи ССРСР. 65)

В українській підсоветській пресі навіть порівнюючи дуже мало уваги присвячується такій актуальній справі, як питання докорінної реформи управління советською промисловістю, що вже самою своєю природою безпосередньо заторкує обличчя української економіки. Здавалося б отже, що така пасивна участь українських (це саме відноситься і до інших неросійських) урядових чинників на найновіші події в нутрі ССРСР, може виправдувати опінію, мовляв основною причиною тих процесів є боротьба за владу в Кремлі, де поодинокі течії стараються окремими потягненнями придбати для себе тактичну перевагу та здобути піддержку поодиноких республіканських урядових групів.

Нам здається, все ж таки, що такий погляд був би тільки частинно оправданим. Ми дуже добре знаємо, що сучасне «колективне керівництво» дуже радо і далі продовжувало б традицію сталінізму, поскільки тільки сталінізм з його послідовним централізмом і тоталізацією всіх проявів життя у советській дійсності дає найбільші можливості ефективної контролі політичних та економічних процесів в нутрі ССРСР. Відмовлення (пропагандивне чи дійсне, тут це не грає ролі) від сталінізму було таким чином вимушеним, а не добровільним відмовленням, спричинене певним внутрішнім положенням ССРСР та, говорячи про реорганізацію управління промисловости, викликане певни-

ми відосередніми силами, які в тому напрямі діяли й на які мусів спертися Хрушов у своїй, повторюємо тут ще раз, тактичній розгрівці за владу в Кремлі.

Немає також найменшого сумніву, що децентралізація советської промисловости не може стати відокремленим явищем, поскільки на господарських процесах в СССР, згідно з комуністичною ідеологією і советською практикою, базуються всі інші ділянки громадського і політичного життя. Отже можна очікувати, що з децентралізацією господарського життя мусить наступити подібний процес і в інших секторах.

З другого боку, говорячи про децентралізацію, ми постійно маємо на увазі фактичну ділянку, яку той процес обіймає. Ходить наразі тільки про децентралізацію адміністративно-оперативного керівництва з тим, що цілий ряд функцій, передовсім фінанси, політика капіталокладань, ціни тощо — залишаються і надалі в руках центрального керівництва.

Але тут запитано: чи дійсно в практичному житті вдасться відділити різні сектори господарського життя, в тому і адміністративно-оперативне керівництво від керівництва фінансами, пляновими роботами, політикою капіталовкладань і т. д.? Нам здається, що у початках хай тільки позірна автономія адміністративно-оперативної роботи може зчасом перемінитись, з уваги на суто практичні вимоги, в керівництво дійове. І поодинокі керівні звена можуть зчасом зажадати більше прав і в інших ділянках, передовсім прав бюджетових. Співіснування різкої децентралізації одного сектору з такою ж централізацією у другому не видається нам на довшу мету можливим. Практи-

ка сталінізму доказала, що всяке зародження централістичних органів мусить зчасом привести до тотального охоплення централізаційною системою всіх проявів життя. Отже тут советські чинники можуть стати перед певним вибором, чи точніше, до того «вибору» їх можуть примусити внутрішні процеси, що зараз проходять в СССР.

Маючи шойно сказане на увазі, нам здається, що створення в початках децентралізаційного оперативного апарату управління советською промисловістю може започаткувати далекойдучі зміни в СССР і тим самим у розгрі двох сил — російського і неросійського елементів. Чомусь видається, що чим голосніше про ті зміни говорять в Москві, то тим більше підготовляються вони в Києві, Тбілісах і Мінську, що ставить українсько-російські взаємовідносини в новий і чи не вирішальний етап.

ПРИМІТКИ

1) Н. И. Ляликов, «Советская Украина», Москва 1954, стор. 7. і 84.

2) З евакуйованих частин СССР вкл. й України за поточними підрахунками вивезено: біля 1300 більших пром. підприємств. Див. «Очерки разв. нар. хоз. Украинской ССР», стор. 457.

3) «Развитие советской экономики», Москва 1956, стор. 47.

4) «Очерки», цит. пр., стор. 448.

5) «Очерки», цит. пр., стор. 448.

6) Там же, стор. 449.

7) Н. Вознесенский, «Военная экономика СССР», Огиз, 1948., стор. 56.

8) П. А. Хромов, «Промисловість України перед Вітчизняною війною», Київ, 1945.

9) Відома нам в тому відношенні тільки одна праця: М. Середенко, «Відбудова промисловості України», Київ, Укрдержвидав, 1945 р.

10) «Об итогах выполнения четвертого пятилетнего плана СССР на 1946-50», стор. 4.

11) «Народное хозяйство СССР», «Статистический сборник», 1956, стор. 22.

12) В. Голуб, «Конспективный нарис истории КП(б)У, «Український збірник», Мюнхен, кн. 9, стор. 99.

13) «Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654-1954)», Москва, 1954.

14) Там же,

15) Див. перелік праць в першій частині статті.

16) Поміщена у «Віснику Академії Наук УРСР», рік XXV, ч. 5(210), за травень 1954.

17) Б. В. Кафенгауз, «Экономические связи Украины и России в конце 17-го и начале 18-го стол.», праця поміщена в збірнику «Воссоединение Украины с Россией 1654-1954», Москва, 1954.

18) Праця видана в Києві 1953 р.

19) Видано в Москві 1954 р. Це поширене російське видання української праці «Нариси розвитку народного господарства Української РСР», Київ, 1949.

20) Є. Гловінський, «Советська концепція розвитку народного господарства України», «Український Збірник», кн. 8, Мюнхен, 1957.

21) В. Фелікс: «XX з'їзд і комуністи України», «Вперед», ч. 3/64 за 1956 р.

22) «Радянська Україна» з 11. 9. 56.

23) Б. Бабій: «Місцеві органи держ. влади Української РСР в 1917-20 рр.», Київ 56.

24) Матеріали про недовиконання намічених планів приносять «Правда» з 7. листопада 1956 р. Вістки про реорганізацію Держекономкомісії ССРСР приносять «Правда» з 25. грудня 1956 р.

25) Як відомо, в 1955 р., проведено реформу Держплану ССРСР та поділено ту установу на дві секції: а) секцію для перспективного планування, що задержала первісну назву Держплану ССРСР та б) секцію для біжучого планування з назвою Держекономкомісії ССРСР. Жодних децентралізаційних тенденцій в секції Держплану для перспективного планування до сьогодні не помічаємо. Держекономкомісія, як бачимо, також повинна придержуватись тих централізаційних настанов.

26) «Комуніст України», ч. 3, 1957, стор. 4.

27) М. Хрушев: «Отчетный доклад ЦК КПСС XX съезду партии», стор. 107.

28) «Комуніст України», ч. 3, 1957, стор. 5.

29) «Комуніст України», ч. 3/57, стор. 5.

30) Там же, стор. 7.

31) «Известия» з 30. березня 1957.

32) Попередня (шоста) сесія Верховної Ради ССРСР (5.-12. лютого 1957.) принесла тільки незначні зміни в дотеперішній організаційній структурі адміністраційних органів советської промисловості, займаючись більш різними політичними питаннями (реабілітація кавказьких народів) та, говорячи про господарські справи, перевела ревізію деяких показників пром. розвитку ССРСР в шостій п'ятирічці. Багато уваги присвячено також бюджетним справам і цікаво тут відзначити, що у висліді внесених сесією поправок до первісного бюджету Зверева, дозволено республікам розходувати на власні потреби надвишки приходів над розходами, як також додатково виявлені прибутки. На сесії створено також Економічну Комісію при Раді Національностей, що можна уважати певною уступкою республіканським урядам.

33) Пригадуємо, що «совхози» були ліквідовані в ССРСР в 1943 р. Наскільки сьогоднішні регіональні органи відповідатимуть колишнім совхозам, встановити на основі доступного матеріалу ще важко.

34) За неперевіреними вістками західньої преси, сьогодні ніби то вже зліквідовано 20 загальносоюзних міністерств.

35) «Рад. Україна» з 31. 5. 1957.

36) «Комуніст України», ч. 3/57, стор. 5.

37) Там же.

38) Дані беремо з статистичного збірника «Народное хозяйство СССР», 1956., стор. 64, 66, 68. Відсоткові обчислення наші.

39) Мова про книгу збірного авторства Г. Г. Смеляненка, О. Г. Белоуса, С. Й. Шила: «Торжество идеологии дружбы народов на Украине», що видана з рамени Інституту Філософії АН УРСР в 1955 р. Цитуємо за рецензією О. Павелко, В. Передрій, В. Войтко: «Про наукову роботу Інституту Філософії АН УРСР», «Комуніст України» ч. 7/56.

40) Кризове положення советської історичної науки загально відоме і в ті справи тут входить не можемо. Хочемо тільки при тій нагоді вказати на цікаву рецензію на сучасні історичні праці: І. Войко — «Під-

вищувати ідейний і теоретичний рівень наукових праць з історії», «Комуніст України» ч. 6/56, де досить яскраво критикуються праці сов. авторів про українсько-російські відносини періоду Хмельниччини, що примушує автора дати кінцевий висновок, мовляв: «немає ґрунтовного дослідження про українсько-російські взаємини» (стор. 70), отже, іншими словами, автор відмовляє науковій вартості працям сов. істориків, що появились в заіценізованім режимом Сталіна «ювілей» 300-ліття.

41) І. Шведь: «Наукова робота в Київському державному університеті», «Комуніст України», ч. 9/56.

42) Там же.

43) Там же.

44) «Наше Слово» ч. 16. з 2. грудня 1956. — «Українські історики в боротьбі за історичну правду».

45) Там же.

46) Там же, А. І. Бойко автор цитованої раніше статті в «Комуністі України».

47) Ф. С. Лось автор монографії: «Формування робітничого класу на Україні в кінці XIX і початках XX стол.», 1956 р. та другої праці, виданої Академією Наук: «Революція 1905-1907 рр. на Україні», Київ 1956.

48) «Наше Слово», цит. число.

49) «Історія Української РСР», т. IX, АН УРСР, Київ 1954.

50) «История Украинской ССР», т. I, Київ 1956. Це, як зазначено в передмові, поширене видання української редакції.

51) «Комуніст України», ч. 10/56.

52) Там же.

53) Там же.

54) «Комуніст України», ч. 3/57, ст. 8-9. Передова: «За дальше вдосконалення методів соціалістичного господарювання».

55) Л. Я. Корнійчук: «Про економічні погляди С. А. Подолинського» та М. І. Мешко: «Критика С. А. Подолинським вульгарної буржуазної політичної економіки» — статті в збірнику «Нариси з історії економічної думки на Україні», Київ, 1956.

56) С. Подолинський: «Про хліборобство. Як земля поділена і як треба її держати», Женева, 1877.

57) С. Подолинський: «Ремесла і фабрики на Україні», Женева, 1876.

58) Стаття поміщена в журналі «Вестник Европы».

за місяць серпень 1914 р. Цитуємо за статтею Л. Лимана: «Немає наукових історій», «Свобода», ч. 130, 1957 р.

59) На увазі маємо розвідку Г. Г. Смеляненка: «Поширення марксистсько - ленінських філософічних ідей на Україні (друга половина XIX і початок XX ст.)», поміщену у збірнику «З історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні», Вид. Академії Наук УРСР, Київ, 1956.

60) На увазі маємо такі праці, як наприклад М. Равич-Черкаського: «Революція і КП(б)У», видано Істпартом, 1926 р., та відому працю «реабілітованого» недавно Попова: «Історія КП(б)У», Харків, 1929.

61) Багаті матеріали про Женевську групу дає праця М. Грушевського: «З починів українського соціалістичного руху: Мих. Драгоманів і Женевський соціалістичний гурток». Відень, 1922.

62) Порівняти хоч би статті: В. Пинаев «Вопросы планирования хозяйства союзных республик», «Плановое Хозяйство» ч. 4/1956. та В. Чудаева: «Руководство хозяйством Российской федерации и вопросы партийно - организационной работы», «Коммунист» ч. 7/1956.

63) Згадаємо тут тільки найновіші виступи в органі Держплану ССР: Г. Сорокин: «Перспективное планирование народного хозяйства ССР», «Плановое Хозяйство» ч. 1/1956. та Б. Брагинский: «Вопросы планирования и учета производительности труда в сельском хозяйстве», «Плановое Хозяйство» ч. 3/1956. і далі — передову: «Повысить ответственность плановых органов за выполнение государственных планов», «Плановое Хозяйство» ч. 5/1956.

64) Більш активно виступають українські чинники якщо ходить про більш технічно-економічну площину, як — наприклад — на основі загальної переведеного економічного районування усталити окремі технічно-адміністративні одиниці в Україні. І так у тому відношенні можемо зустрінути деякі українські проекти. Для ілюстрації наведемо статтю А. Куроїда (заступника керівника Інституту Економіки АН УРСР) та Т. Кугукала про проект українських районів («Правда» з 4. 4. 1957.), де видвинено проект поділити Україну на декілька районів. Названо: Донецький,

Придніпровський, Харківський, Київський, Одеський
та Львівський.

65) М. Черненко: «Про економічні видання Держ-
політвидав УРСР в 1955 р.», «Комуніст України» ч.
2/1956.

